

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Els Blok, Thea Campagne, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis,
Riet Paasman, Jannie Poelstra, Jette Westerbeek

Redaktieraad

Anna Aalten, Anet Bleich, Jeanne de Bruijn, Dorly Deeg,
Fokkelien van Dijk-Hemmes, Christien Enzing, Floor van Gelder,
Hanneke de Groot, Rina Van der Haegen, Annemiek Hoogenboom,
Janneke Hoogenkamp, Marijke de Jong, Jos Knops, Aafke Komter,
Barbara van Koppen, Selma Leydesdorff, Marijke Linthorst,
Heidi de Mare, Tineke den Nijs, Jantien van den Oord,
Evelien Rijsbosch, Liesbeth Steffens, Joke de Vries, Moniek Vroom,
Marlies Vulto

Redaktiesekretariaat

Marijke Geurten
Karbouwstraat 33, 6532 AW Nijmegen, (080) 56 13 72

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen
Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 140 bladzijden.
De prijs van een abonnement bedraagt voor partikulieren f 35,— per
jaargang, na het eerste nummer f 26,50, na het tweede f 18,50 en na
het derde f 10,—. Losse nummers kosten circa f 12,50. Voor betaling
van abonnementsgelden dient een akseptgirokaart te worden
afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd,
tenzij men één maand voor het einde van het kalenderjaar schriftelijk
opzegt. Nieuwe abonnementen kunnen worden opgegeven bij de
abonnementenadministratie.

Inhoud

3	Redactioneel
6	Hongeren. Waarom Anorexia Nervosa vooral bij vrouwen voorkomt <i>Agnes Sommer</i>
30	Op zoek naar de relatie tussen arbeidsdeling naar sekse en vrouwenonderdrukking <i>Liesbeth Bervoets en Toby Frielink</i>
45	Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand <i>Jannie Poelstra</i>
69	Vroeger was alles anders. De bijdrage van Oral History aan vrouwenstudies <i>Nelleke Bakker en Marjan Schwegman</i>
81	Levend verleden. Verslag van een interviewproject <i>Petra Blom en Gertruud Kruse</i>
88	Mijmeren <i>Grietje Dresen</i>
96	Kennis en weten. Over wetenschapskritiek vanuit (de ervaringen van) vrouwen <i>Grietje Dresen / Marijke Geurten / Heidi de Mare / Anne-Marie Korte</i>
107	Recensies 'Jaarboek voor vrouwengeschiedenis' <i>Annette Mevis</i> 'Women, work and the family' van L.A. Tilly en J.W. Scott <i>Rosanne Rutten</i> 'Vrouwenwerk' van Germaine Greer <i>Heidi de Mare</i>
117	Verslagen van bijeenkomsten Consultatie van de Wereldraad van Kerken over 'Het gezag van de bijbel in het licht van de nieuwe ervaringen van vrouwen' <i>Fokkelien van Dijk</i> Kongres 'Vrouw en Recht' <i>Riki Holtmaat</i> Konferentie 'Vrouwen en het Hoger Onderwijs' <i>Sawitri Saharso en Jette Westerbeek</i> Weekend bèta-vrouwen <i>Marjo Alkemade</i>
124	Kroniek
130	Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Bij het verschijnen van het eerste nummer van de tweede jaargang past wederom een kort redactioneel commentaar. Hoewel we nog bezig zijn de balans op te maken van de eerste jaargang, waarover in een volgend nummer meer, kunnen we al wel konstateren dat het *Tijdschrift* duidelijk levensvatbaar is gebleken. We kunnen ons voor ieder nummer verheugen in voldoende kopij; het blad telt inmiddels ruim 2000 abonnees en er bestaat een kring van enthousiaste medewerkers (schrijfsters, illustratrices, redaktieraadsleden, mensen bij de SUN en de redactieleden) die het blad elke keer weer gestalte weten te geven.

De komende maanden zullen we ons bezighouden met het evalueren van de eerste jaargang, waarvoor onder meer de volgende vragen van belang zijn. Hoe heeft de redactieformule (zie het redactioneel van het eerste nummer) in deze eerste jaargang vorm gekregen? Sluiten we aan op de ontwikkeling van vrouwenstudies? Welke thema's en/of benaderingen binnen vrouwenstudies zijn verwaarloosd of hebben juist teveel aandacht gekregen? Hoe zien we de ontwikkeling van een zwaartepuntenbeleid (waarvan in het redactioneel van het tweede nummer sprake is) of moeten we ons toch meer op het totale gebied van vrouwenstudies blijven richten en streven naar het bieden van een overzicht daarvan? In februari wordt hierover in de redaktieraad gesproken en in juni of juli willen we de eerste lezeressenvergadering organiseren, misschien wel tijdens de zomeruniversiteit als daarvoor in het overvolle programma tenminste nog ruimte is. (Zie voor verdere informatie over de lezeressenvergadering en de evaluatie de los bij dit nummer gevoegde oproep.) Reacties over de inhoud van de artikelen, samenstelling van de verschillende nummers, vormgeving enzovoort zijn natuurlijk ook nu al van harte welkom.

In afwachting van de resultaten van de evaluatie van de eerste jaargang en de daarmee samenhangende plannen voor de komende

nummers, gaan we voorlopig nog door met onze formule van een gevarieerd aanbod van artikelen.

Het eerste artikel in dit nummer is van Agnes Sommer en gaat over Anorexia Nervosa: dwangmatig en bewust hongeren, een typies vrouwelijke reactie op een onmogelijke levenssituatie. Zij benadert dit verschijnsel vanuit sociaal-wetenschappelijke hoek en richt haar aandacht vooral op het seksespecifieke karakter van dit dwangmatig hongeren.

Vervolgens schrijven Liesbeth Bervoets en Toby Frielink over de tot nu toe ontwikkelde ideeën over oorzaken en achtergronden van de maatschappelijke arbeidsdeling tussen vrouwen en mannen. In dit artikel wordt de verschuiving in de feministiese theorievorming (van kapitalisme naar patriarchaat) op dit terrein beschreven, de status van oudere verklaringen aangevallen en ook de nu vigerende opvattingen worden krities bekeken. De schrijfsters geven geen 'oplossingen' voor de door hen gesignaleerde problemen, maar willen een al te gemakkelijk gebruik van het begrip arbeidsdeling naar sekse problematiseren, en vooral opnieuw de aandacht op dit terrein van vrouwenstudies vestigen.

Het derde artikel is van de hand van Jannie Poelstra en gaat over dienstboden aan het eind van de negentiende eeuw in Nederland. Ze laat onder meer zien hoe dienstbodes vanaf de tweede helft van de vorige eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol vervulden bij de modernisering van de toenmalige nederlandse samenleving. Tevens geeft ze, in tegenstelling tot andere studies die vooral het zware werk, de slechte arbeidsomstandigheden en de uitbuiting en onderdrukking van dienstboden beschrijven, inzicht in de mogelijkheden tot sociale mobiliteit die het dienstbode-beroep vrouwen bood.

Hierna komen er twee artikelen aan bod over Oral History, een recente stroming binnen de geschiedwetenschap, waarvoor in Nederland de Vereniging voor Mondelinge Historiese Dokumentatie is opgericht. In het eerste artikel wordt naar aanleiding van de onlangs in Amsterdam gehouden konferentie over Oral History, ingegaan op het belang van deze methode voor de geschiedwetenschap in het algemeen en voor vrouwengeschiedenis in het bijzonder. In het tweede artikel vertellen twee studentes over hun ervaringen hiermee en de vele haken en ogen die aan het doen van onderzoek met een cassette-recorder blijken vast te zitten.

De serie 'Ik en de Wetenschap' geeft ditmaal een aflevering te zien van Grietje Dresden, die theologie studeert aan de Katholieke

Universiteit te Nijmegen. Haar 'mijmeren' over moraaltheologie laat ons iets zien van wat wetenschappelijk bezig zijn met de christelijke moraal kan inhouden.

Vier vrouwen uit Nijmegen hebben hun opvattingen over vrouwenstudies op papier gezet. Ze geven een weergave van hun onderlinge discussies over de relatie kennis en werkelijkheid, wetenschap en ideologie, voor en door wie vrouwenstudies beoefend kan/moet worden en ze zetten vraagtekens bij de vaak veronderstelde eenheid van vrouwenstudies.

Tot slot zijn er weer een aantal recensies, dit keer niet alleen 'recent' verschenen boeken, maar ook boeken van oudere datum die volgens ons belangrijk genoeg zijn om er nog eens een keer de aandacht op te vestigen. Verder zijn er dan nog de verslagen van bijeenkomsten en de kroniek met aankondigingen en oproepen.

Het IAV-overzicht van lopend onderzoek op het gebied van vrouwenstudies zullen we niet in elk nummer opnemen maar halfjaarlijks, tenzij vele onderzoeksters/ers zich in een kwartaal bij het IAV melden.

De illustraties in dit nummer, tenslotte, zijn van de hand van Angela Leijdekkers.

Agnes Sommer

Hongeren

Waarom Anorexia Nervosa vooral bij vrouwen voorkomt¹

Toen ik ongeveer achttien jaar oud was en in een niet al te gelukkige bui verkeerde, ontdekte ik eens tijdens het krabben dat zich een laagje *vet* tussen vel en bot bevond. Een alarmerende ontdekking. Ik besloot minder te gaan eten en dat lukte: ik kon de honger bedwingen, voelde dat ik mezelf onder controle had. Eten en niet-eten werden in de maanden daarna een obsessie. Ik dacht de hele dag aan voedsel, aan hoeveelheden en calorieën en wanneer ik al dan niet iets naar binnen zou werken. Ik begon ook ‘oefeningen’ te doen: veel lopen en gymnastiek met het doel de vermeende speklagen te doen slinken. Ik werd zo dun dat broodmager een eufemisme is. Zelf vond ik dat prachtig en tegen andere mensen hield ik vol dat er niets aan de hand was. Ik vertelde hun dat ik veel at en heel gelukkig was. De gynaecoloog die ik bezocht omdat ik al sinds tijden niet meer had gemenstrueerd, leek het echter raadzam om het wandelende skeletje eens wat nader te bekijken en hij liet me in het ziekenhuis opnemen. Daar kwam ik er langzamerhand achter dat wat ik deed een ziekte was die Anorexia Nervosa heet.

Het is al een tijd geleden, en ik vind mezelf nu redelijk normaal (maar dat vond ik toen ook). Anorexia Nervosa of dwangmatig hongeren² is me echter blijven intrigeren sinds ik ontdekte dat het niet alleen iets is dat ik zelf uitgevonden had, maar een Erkende Ziekte, waar hooggeleerde dames en heren hun hersens voor pijnigen.

In de erover verschenen literatuur wordt Anorexia Nervosa

1. Dit artikel is een bewerking van mijn kandidaatsskriptie met dezelfde titel van mei 1980.

2. Ik gebruik het begrip ‘Anorexia Nervosa’ vooral als het gaat om de weergave van de benaderingen van medici, psychiaters en therapeuten. Ik gebruik liever het woord ‘(dwangmatig) hongeren’ om te benadrukken dat het een activiteit betreft. In de engelstalige literatuur wordt het woord ‘self-starvation’ soms gebruikt, met name door Mara Selvini Palazolli.

beschreven als een verschijnsel dat in toenemende mate, vrijwel uitsluitend bij meisjes en jonge vrouwen, voorkomt. De belangrijkste kenmerken zijn:

- a. het aanzienlijke gewichtsverlies dat wordt veroorzaakt door extreem weinig te eten (eventueel het meteen uitbraken van voedsel). Dit gaat gepaard met een (heimelijke) obsessie voor voedsel en soms met 'vreetbuien' (bulimie).
- b. het onstuitbare verlangen alsmaar magerder te worden. Hongergevoelens worden genegeerd.
- c. een onjuist beeld van het eigen lichaam (jezelf dik vinden als je broodmager bent).
- d. het uitblijven van de menstruatie (amenorrhoea).

Medici, psychiaters en psychologen hebben naarstig gezocht, en zoeken nu nog, naar oorzaken, therapieën en verklaringen.

In dit artikel wil ik voornamelijk ingaan op de vraag waarom hongeren / Anorexia Nervosa vrijwel uitsluitend voorkomt bij meisjes en vrouwen. De vraag naar de oorzaak hiervan is een andere dan die naar de activiteit: het gaat er mij om een antwoord te vinden op de vraag waarom het *vrouwen* zijn die hongeren, niet waarom ze juist *honger* als activiteit 'gekozen' hebben. Ik wil proberen duidelijk te maken waarom zowel het symptoom als de achterliggende problemen seksespecifiek zijn. Na een beschrijving van het verschijnsel hongeren en een weergave van verschillende visies van deskundigen hierop, heb ik geprobeerd tot een antwoord op mijn vraag te komen. Hierbij is vooral gebruik gemaakt van de ideeën van Nancy Chodorow.³ Ik behandel in dit artikel alleen de theoretische implicaties van de verschillende benaderingen.

Hoe ziet het eruit?

Om te beginnen hebben vrouwen die hongeren eigenaardige eetgewoonten: ze eten bijvoorbeeld alleen 's nachts of alleen een blaadje sla met een paplepel mosterd. Het is niet uit gebrek aan eetlust dat ze zo weinig eten, integendeel, hongeren is zelfopgelegde, dwangmatige voedselonthouding. Mensen die hongeren, of dat nu dwangmatig of gedwongen is, raken gefascineerd door eten, praten er

3. N. Chodorow, *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. Los Angeles/Londen 1978; ned. vert. *Waarom vrouwen moederen*. Amsterdam (Sara) 1980.

voortdurend over en verzamelen recepten. Ze lezen bij voorkeur kookboeken, menukaarten en kalorietabellen. Ondanks voortdurende honger weigeren anorexiëten echter voldoende te eten, ze willen niet praten over hun eigen eetgewoonten en ze eten het liefst stiekem. Al gaat de hele wereld op z'n kop staan, ze weigeren eenvoudigweg (nog) een boterham of spiercieboon en ontkennen dat er iets aan de hand is. Door middel van een ijzeren regiem streven hongerende vrouwen hun doel van uiterste magerheid na, niet alleen door niet te eten maar vaak ook door het doen van uitputtende oefeningen.

Hongeren begint met het weigeren voldoende te eten, maar later worden vaak drastischer middelen toegepast: laxeermiddelen en overgeven. Dit laatste kan het gevolg zijn van reacties van de omgeving en van gedwongen voeding (in therapieën bijvoorbeeld). Braken na het eten kan snel een vast patroon worden, en zelfs de hele dag vullen. Iedere braakster heeft een eigen methode om zich vol te laden: sommigen stapelen de ene maaltijd op de andere, sommigen keren de koelkast in hun maag om of eten karrevrachten snacks en snoep. Ook het braken zelf wordt een ritueel, dat sommigen veel pijn en moeite kost, terwijl anderen het gewoon ophikken. Ongeveer een kwart van de vrouwen die hongeren zit vast in dit patroon.⁴

De lichamelijke gevolgen van hongeren zijn talrijk: het verdwijnen van de 'vrouwelijke rondingen', het uitblijven van de menstruatie⁵, konstipatie, lage polsslag, groei van haar op het lichaam, koude handen en voeten, slapeloosheid, enzovoort. Daar blijft het niet bij. Door de staat van ondervoeding treden ook veranderingen in gedrag en gevoel op zoals geïrriteerdheid, labiliteit, depressiviteit en teruggetrokkenheid.⁶

Hongerende vrouwen hebben volgens deskundigen een afschuw van seks (als het hen al bezighoudt) en zijn hyperkrities op hun medemens. 'Anorexiëten zijn in feite allesbehalve warm, hartelijk, optimistisch of sympathiek – eigenschappen die men aan dikke mensen toeschrijft.'⁷ Voor therapeuten zijn ze bijzonder lastig: ze

4. H. Bruch, *The golden cage. The enigma of Anorexia Nervosa*. Londen 1978, p. 10.

5. Over het uitblijven van de menstruatie verschilt men van mening. Sommigen zeggen dat het een van de gevolgen van ondervoeding is. Anderen stellen dat meisjes en vrouwen vaak ophouden te menstrueren (vlak) voor zij gaan hongeren. Verklaringen daarvoor worden gezocht in emotionele factoren.

6. K.M. Bemis, 'Current approaches to the etiology and treatment of Anorexia Nervosa', in: *Psychological Bulletin*, nr. 85, 1978, pp. 593-617.

7. M. Selvini Palazolli, *Self starvation. From the intrapsychic to the transpersonal approach to Anorexia Nervosa*. Londen 1974, p. 111 (vertaling van mij – A.S.).

liegen en bedriegen, manipuleren iedereen die zich in hun buurt durft te begeven en ze hebben zich gespecialiseerd in het tegen elkaar uitspelen van mensen. De rechtvaardiging van hun gedrag en de truuks die ze met voedsel uithalen zijn echter in grote mate afhankelijk van de omgeving. In een omgeving waar zelfbeklag bepalend is voor de omgangsvormen zullen ze zich klagend verontschuldigen; in een achterdochtig gezelschap bedenken ze sluwe leugens; temidden van autoritaire mensen gebruiken ze alle mogelijke list om het opgedrongen voedsel kwijt te raken; in een vijandige omgeving wijzen ze eenvoudig alle voedsel af zonder zich druk te maken over rechtvaardigingen.⁸

Veel van de symptomen, ook de al genoemde kookkunsten en bizarre eetgewoonten, behoren tot de gevolgen van voedselonthouding en zijn niet specifiek voor de 'kwaal'. Het kenmerk van Anorexia Nervosa is het vastberaden besluit broodmager te worden en niet het gedrag dat uit die keuze volgt. Specifiek voor Anorexia Nervosa is dat de meisjes en vrouwen enerzijds niet zien hoe dun ze zijn en de ernstige vermagering ontkennen, anderzijds er juist trots op zijn en het een superieure prestatie vinden.⁹

Hoe voelt het?

Dwangmatig hongeren begint vaak met een poging af te slanken, niet ongewoon voor vrouwen en meisjes vanaf de puberteit, hoewel de vrouwen die Anorexia ontwikkelen meestal niet 'te' dik zijn. Het is de wijze waarop honger ervaren wordt die uitmaakt of 'lijnen' blijft bij wat de bedoeling was, of dat het een dwingende kracht wordt die het hele leven gaat overheersen. Die ervaring van honger wordt voor een groot deel bepaald door hoe je je daarvoor voelde.

'Anorexia Nervosa is de ontdekking van het meisje of de jonge vrouw dat zij door haar gewicht te verminderen in staat blijkt haar persoonlijke problemen, angsten, onzekerheden, schuldgevoelens, wanhoop, depressiviteit te onderdrukken. Bij hen onderdrukt de vermagering de geestelijke nood en komen de problemen van het niet-eten in de plaats van de geestelijke nood, die ze nog altijd erger vinden dan de problemen die de vermagering met zich meebrengt.'¹⁰

8. Idem, p. 24.

9. Ibidem.

10. C. Lafeber in 'Hoor haar', radioprogramma van de Vara, op 12-12-1979 uitgezonden.

De achterliggende moeilijkheden, de eigenlijke reden waarom hongerlijden zo lekker wordt, ben je je vaak niet bewust. Vrijwel alle deskundigen die zich met de zielerorselen van anorexiëten bezighouden zijn het over de volgende kenmerken eens. Anorexiëten lijden aan een algeheel gevoel van onmacht, aan angst niet aan verwachtingen te kunnen voldoen; ze denken 'niemand' te zijn (innerlijke leegte) en geen recht te hebben op een eigen leven. Vermageren geeft je echter het gevoel iets speciaals te kunnen, iets te willen en dat ook te doen. Je bent trots dat je het vol kunt houden, maar hebt tegelijkertijd het gevoel dat een mysterieuze kracht jouw gedrag bepaalt.

Veel anorexiëten ervaren hun lichaam en zichzelf als twee gescheiden grootheden. Ze vinden het de taak van de geest het lichaam te controleren. Anorexiëten ervaren hun lichaam als van henzelf en reëel, maar ze haten het om de omvang die het heeft. Alle existentiële falen en interpersoonlijke tekortkomingen worden aan het lichaam geweten, waarvan ze de behoeften ontkennen, maar waaraan ze juist geketend zijn door de konkretisering van dat falen in het 'vet'. De wens om mager te zijn is geheel bewust, zoals ook de strijd om controle van de lichamelijke behoefte aan voedsel en het daaruit voortvloeiende gevoel van zekerheid, hoe irreal dit ook moge zijn. Iemand die hongert vindt haar symptomen allesbehalve absurd maar compleet gerechtvaardigd. Ze heeft een diepe afschuw van dikte.¹¹

De angst het gevoel van zekerheid, de controle over jezelf en de superioriteit die je daaraan ontleent weer kwijt te raken, maakt dat je nog verder wilt vermageren. Je schrijft jezelf voor het gevoel van honger plezierig te vinden. Er is sprake van een scheiding, niet alleen tussen lichaam en geest, maar ook tussen voelen en denken. Je verdringt de angst en de honger door te denken aan het ascetische, pure ideaalbeeld en aan de manier om dat te bereiken. Door te hongeren krijg je ook aandacht en een zekere macht. Je kunt je omgeving een beetje terroriseren, hoewel je tegelijkertijd steeds afhankelijker wordt. Met hongeren kun je 'eindeloos' doorgaan en alle zicht op de wereld om je heen verliezen. Je raakt het contact met andere mensen kwijt en gaat je steeds meer afsluiten en opsluiten. Je wordt agressief tegen mensen die je eten op willen dringen, en dat is vrijwel iedereen. Anorexiëten zijn dan ook heel wantrouwig.

De lichamelijke gevolgen worden heel verschillend ervaren. Het

11. M. Selvini Palazolli, a.w., p. 6.

stoppen van de menstruatie wordt meestal met een zekere onverschilligheid aanvaard. Sommige vrouwen zeggen dat hun zintuigen verscherpen: ze zien beter en voelen meer.¹² In ieder geval heb je veel meer last van kou als je vel over heen bent. Sommigen kunnen zich niet meer op hun (school)werk concentreren; anderen werpen zich daar juist met extra vlijt op en zijn zeer succesvol. De beleving van hongeren verschilt ook naar de methode die wordt gebruikt. Jezelf dwangmatig volladen, het eten vervolgens (stiekem) uitkotsen en je daar vreselijk over schamen wordt anders ervaren dan star en stijf niet genoeg eten en dat glashard ontkennen. Over deze verschillen wordt in de literatuur geen melding gemaakt.

Bij wie en waar komt het wanneer voor?

Het is niet toevallig dat in het voorgaande steeds sprake is van meisjes en vrouwen. Hongeren wordt in 85-95% van de gevallen door meisjes en vrouwen beoefend,¹³ meestal rond de puberteit en adolescentie (van 12 tot 25 jaar).¹⁴ Deskundigen plegen nauwkeurige leeftijdsgrenzen te hanteren bij het vaststellen van de diagnose Anorexia Nervosa. De meesten van hen houden zich bezig met meisjes van 11 tot 18 jaar.

Het is de vraag of deze concentratie op meisjes en jonge vrouwen misschien te danken is aan het feit dat zij voor het merendeel nog van hun ouders afhankelijk zijn en door hun toedoen bij artsen en psychiaters terecht komen. Vrouwen die hongeren zijn immers niet erg geneigd zich daar vrijwillig vanaf te laten helpen. Als zij dat wel willen, stuiten ze meestal op een muur van onbegrip, zodat ze snel genezen zijn van het idee dat van 'deskundige' zijde hulp te verwachten is.

Een ander opvallend verschijnsel van het hongeren is dat het de laatste 25 jaar enorm is toegenomen. Precieze, statistiese gegevens ontbreken echter omdat de criteria voor Anorexia Nervosa niet eenduidig zijn en de aantallen onvoldoende bijgehouden.¹⁵ Vanaf de eerste beschrijving in 1689 heeft het aantal anorexiëten vermoedelijk geen dalende lijn gekend. De grote toename na de Tweede

12. H. Bruch, a.w., p. 6.

13. K.M. Bemis, a.w., p. 593.

14. Daar de meeste literatuur over hongeren betrekking heeft op meisjes en jonge vrouwen beperk ik me daartoe. Hongeren komt echter ook bij oudere vrouwen voor.

15. K.M. Bemis, a.w., p. 593.

Wereldoorlog (vooral in de welvaartsjaren na 1955) is voor sommigen aanleiding Anorexie een 'nieuwe ziekte' te noemen, waarvan een van de kenmerken, namelijk dat het door individuele vrouwen steeds zelf 'uitgevonden' wordt, aan het verdwijnen is.¹⁶ Rapporten over de toename van Anorexia Nervosa zijn verschenen in Australië, Zweden, Italië, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Nederland. Dit zegt meteen iets over het verspreidingsgebied: het komt voor in de welvaartslanden van Europa, in de Verenigde Staten onder de blanke bevolking, in Japan en Australië. Voornamelijk geïndustrialiseerde, welvarende landen dus.¹⁷ Mogelijk wordt er ook meer in stedelijke, industriële gebieden gehongerd dan op het platteland.¹⁸

In genoemde landen treedt het verschijnsel relatief vaak op bij dochters uit welgestelde en middenklassegezinnen. De anorexieten die uit arbeidersgezinnen komen, worden aangetroffen in gezinnen waar uitdrukkelijk gestreefd wordt naar maatschappelijk succes.¹⁹

Men heeft ook gezocht naar overeenkomsten in persoonlijkheidskenmerken en fysieke eigenaardigheden van de vrouwen en meisjes voordat ze gingen hongeren. De gezondheidstoestand was meestal perfect, er werd normaal gemenstrueerd en er was meestal geen sprake van vetzucht, zo luiden de bevindingen. Vrijwel alle schrijvers vermelden verder dat de meisjes en vrouwen nooit moeilijkheden gaven, maar juist braaf, rustig en meegaand waren en altijd netjes hun bord leegmaakten.²⁰ Ondanks deze 'suksesvolle' jeugd zijn pre-anorexieten konstant angstig, verlegen en bang niet aan verwachtingen van anderen te voldoen.²¹

Het begin van hongeren wordt veelal in verband gebracht met de puberteit: lichamelijke en andere veranderingen leiden tot nieuwe en grote onzekerheden. Veel vrouwen zeiden een afkeer van hun lichaam te hebben en van de menstruatie, die vaak als een pijnlijke

16. H. Bruch, a.w., p. 12.

17. Er is mij geen onderzoek bekend naar het voorkomen van Anorexia Nervosa buiten het genoemde verspreidingsgebied. In de meeste literatuur wordt hongeren gekoppeld aan materiële overvloed.

18. M. Selvini Palazolli, a.w., pp. 250-251.

19. H. Bruch, a.w., p. 24. De laatste jaren is hongeren geen specifiek middenklasse-fenomeen meer. Het komt in alle bevolkingslagen voor.

20. M. Selvini Palazolli e.a., 'Het gezin van de anorexie-patiënt en het gezin van de schizofreen. Een transactionele studie', in: *Tijdschrift voor psychotherapie*, jrg. 2, nr. 2, 1976, pp. 53-61.

21. Deze gegevens berusten niet op een vergelijking met andere kinderen in dezelfde omstandigheden, maar op terugblikken van hongerende vrouwen. We weten dus niet hoe angstig 'gewone' meisjes zijn.

verrassing kwam. Lichamelijke ontwikkelingen kunnen zo beangstigend zijn dat hongeren een succesvolle stap terug in de kindertijd betekent. Die stap draait niet alleen de lichamelijke ontwikkeling terug, maar heeft ook een psychies regressief effect.²² Ook nieuwe situaties waarin bestaande vaardigheden niet meer voldoen, worden genoemd als factoren die kunnen leiden tot hongeren. Bijvoorbeeld het veranderen van school, het huwelijk of de puberteit zelf.

De aanzet tot hongeren is vaak een voor anderen onbeduidende zaak. Ieder (vermeend) falen is voldoende om ermee te beginnen. Zakken voor een examen kan bijvoorbeeld een aanleiding zijn; niet verwonderlijk gezien de op intellectuele prestaties gerichte opvoeding die veel van deze meisjes krijgen. Niet iedereen begint zo jong met hongeren. De vrouwen die de ontwikkeling van borsten en heupen al lang achter zich hebben, vermelden vaak een teleurstellende seksuele ervaring als het begin.

Vooruitzichten

Uit een door K.M. Bemis aangehaald overzicht van Bliss en Branch blijkt dat ongeveer tweederde van de als zodanig bekendstaande anorexieten uiteindelijk haar leven betert. Eenderde blijft chronies hongeren of sterft. Sterftestatistieken lopen uiteen: van 3-4% tot 25%. Men is niet erg optimistisch over de afloop van hongeren: de meeste langlopende onderzoeken wijzen uit dat meer dan de helft van de vrouwen bepaalde lichamelijke en/of emotionele symptomen blijven vertonen. Het na 'genezing' opnieuw gaan hongeren komt eveneens vaak voor.²³

Een poging tot inventarisatie van de praktische resultaten van therapieën levert niets op; informatie over de percentages geslaagde behandelingen ontbreken veelal, evenals follow-up studies. Ook worden psychofarmaca niet geschuwd bij de behandeling van hongerende vrouwen, zodat onduidelijk is welk resultaat waaraan te danken is. De criteria zowel voor de diagnose van Anorexia Nervosa als voor de 'genezing' zijn niet eenduidig. Sommige onderzoekers letten alleen op gewicht, anderen op 'sociale en psychologische aanpassing'. Geen van beide lijken mij adequaat en de

22. C. Lafeber, *Anorexia Nervosa*. Leiden (Stafleu) 1971, p. 103.

23. K.M. Bemis, a.w., p. 597.

betrouwbaarheid laat door de onduidelijkheid en de verschillende tijdsduur tussen ontslag van behandeling en follow-up studies eveneens te wensen over. Bovendien zijn deze gegevens gebaseerd op bevindingen met geregistreerde anorexieten; over de anderen weten we niets.²⁴

Deskundigen over hongeren: de geschiedenis²⁵

Sommigen laten de geschiedenis van Anorexia Nervosa beginnen in de middeleeuwen (heksen, mystika's), maar de eerste gedetailleerde beschrijving kwam in 1689 van Richard Morton, die nog geen naam voor het verschijnsel had. Na een lange onderbreking, waarin niets over hongeren verscheen, publiceerde Whitt, een engelse neuroloog, in 1767 een beschrijving, in 1789 gevolgd door Nadeau, een franse arts.

Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw raakte hongeren bekend als een klinies verschijnsel met eigen, onderscheiden symptomen. In 1873 werd het door de fransman Lasège voorzien van de naam 'Anorexie Hystérique'. Emotionele stoornissen werden als oorzaak aangewezen, terwijl hij ook wees op de hechte eenheid die het gezin van de anorexiet vormde, zonder welke faktor hij het ziektebeeld niet als compleet beschouwde.

In Engeland beschreef William Gull in 1874 een ziekte die hij 'Apepsia Hysterica' noemde, een naam die hij in latere geschriften veranderde in Anorexia Nervosa. Aan het eind van de negentiende eeuw was Anorexia Nervosa alom bekend als een psychiese ziekte. Dat mocht echter niet lang duren. Aan het begin van de twintigste eeuw werden talrijke ontdekkingen gedaan op het gebied van de biochemie. Als gevolg hiervan nam voor medici het bewonderde objektieve instrument van de laboratoriumtest al snel de plaats in van het observeren van patiënten. Er verschenen stapels artikelen over hongeren waarin alleen belangstelling getoond werd voor de

24. De Stichting Anorexia Nervosa probeert door het opzetten van zelfhulpgroepen van 'patiënten, partners en gezinsleden' en door het houden van kontaktdagen hulp te bieden. Zij is gemodelleerd naar de angelsaksiese organisatie 'Anorexics Aid' en geeft het blad *ANtenne* uit. De stichting houdt zich weinig bezig met de maatschappelijke en gezinsstructurele oorzaken van hongeren.

25. Dit gedeelte is gebaseerd op hoofdstuk 1 uit M. Selvini Palazolli, *Self starvation*, a.w., en hoofdstuk 1 uit C. Lapeber, *Anorexia Nervosa*, a.w.

anatomie en de fysiologie van de hongercentra (gelegen in de hypothalamuskernen) en voor de endokrinologische resultaten van het toedienen van allerlei soorten en doses van biochemiese substanties, zonder dat men het nodig achtte een blik te werpen op het gedragspatroon van de 'patiënte'.

In 1914 ontdekte een hamburgse arts, Morris Simmonds, een ziekte die gepaard gaat met vermagering, maar veroorzaakt wordt door beschadiging van de hypofysevoorkwab: de ziekte van Simmonds. Vooral in Duitsland leverde deze ontdekking grote verwarring op voor de diagnose en behandeling van Anorexia Nervosa. Hongeren werd gezien als het gevolg van een hypofysebeschadiging en men poogde hongerende vrouwen te genezen door hypofyse-transplantaties en het toedienen van extrakten. Deze behandelingsmethode heeft tot in de jaren dertig van deze eeuw standgehouden.

Psychiaters met een fenomenologische inslag en psychoanalytici hadden echter sinds 1900 al een andere methode ontwikkeld om de oorzaken van hongeren op te sporen: het psychogeneties onderzoek.²⁶ Ondanks het feit dat men sinds de jaren vijftig tot het inzicht gekomen is dat hongeren een 'primair psychogene genese'²⁷ heeft, hebben medici altijd gezocht naar biologiese oorzaken en gevolgen van hongeren.

De in de jaren vijftig tot bloei gekomen ego-psychologische benadering wordt in het volgende besproken, evenals de gezinsinteraktiebenadering, die sinds de jaren zeventig op anorexiëten en hun gezinsleden wordt toegepast.

In het begin van de jaren zestig kwam hongeren in de belangstelling te staan van gedragstherapeuten en leertheoretici. Omdat het orthodoxe behavioristische standpunt luidt dat alleen aandacht geschonken dient te worden aan het waarneembare gedrag, namelijk het weigeren van voedsel, is er van deze zijde weinig aandacht geweest voor de oorzaak van hongeren. Men concentreerde zich meer op het ontwerpen van behandelingsprocedures.²⁸

26. Voor een korte weergave van de klassieke psychoanalytische interpretatie van de symptomen van hongeren en de kritiek daarop verwijs ik naar mijn skriptie.

27. C. Lafeber, a.w., p. 21.

28. Op de soms wrede therapieën is veel kritiek gekomen, waarvoor ik naar mijn skriptie verwijs. Daarin heb ik tevens een voorbeeld van een leertheoretiese benadering beschreven en bekritiseerd.

*De ego-psychologie*²⁹

De Amerikaanse tak van de psychoanalyse bepaalde in de jaren vijftig het gezicht van de kinderpsychiatrie en -psychologie, en leverde een bijdrage aan een verklaring voor hongeren door in te gaan op de psychodynamische achtergronden van eetstoornissen bij jonge kinderen. Sinds de jaren zestig hebben de publikaties van de Amerikaanse psychotherapeute Hilde Bruch veel invloed gehad op de benadering van hongeren, evenals die van de Italiaanse psychiater Mara Selvini Palazolli.³⁰ In Nederland is Christine Lafeber de meest bekende deskundige op dit terrein. Ik reken hen tot de ego-psychologen omdat zij de nadruk leggen op de 'gebrekkige persoonlijkheidsontwikkeling' van hongerende meisjes en vrouwen en de oorzaken daarvan zoeken in de interactieprocessen vanaf de vroegste kindertijd. De houding van de moeder is hierin een belangrijke faktor. De moeder wordt beschreven als een in haar wensen en mogelijkheden gefrustreerde vrouw, die haar ontevredenheid slechts kan tonen door zich als slachtoffer te gedragen. Ze veinst onderworpenheid aan de echtgenoot en toewijding aan het gezin en is vooral ten aanzien van haar dochter intolerant en hyperkritisch. Door haar overbezorgdheid (Selvini) of dominantie (Lafeber) belet ze het kind³¹ een innerlijke autonomie te ontwikkelen. In het gezin wordt van de dochter veel verwacht op het gebied van uiterlijk, gedrag en schoolprestaties.

Volgens *Bruch* spelen de gezinsverhoudingen een grote rol in de ontwikkeling van 'ik-zwakke': de gezinsleden zijn te nauw met elkaar verbonden en er is geen mogelijkheid tot individualisering en differentiëring. Doordat de ouders het kind alle initiatief uit handen hebben genomen, is ook het bewustzijn van honger niet juist ontwikkeld. Zij spreekt van een schijn van harmonie, die door de gezinsleden wordt opgehouden ten koste van het kind, dat zich aan moet passen. In feite is het onderdrukken van gevoelens, vooral van

29. Ego-psychologie wordt zo genoemd omdat in de jaren vijftig, met name door Erikson, de ontwikkeling van het ego in de psychoanalytische theorie benadrukt werd. Erikson verwijderde de onbewuste, instinktmatige en seksuele aspecten uit de theorie en benadrukte sociale ervaring en aanpassing.

30. M. Selvini Palazolli hield zich van 1951 tot 1967 bezig met de psychoanalyse van hongerende meisjes. De magere resultaten van deze methode deden haar echter omzien naar een meer effectieve manier van interventie. Ze vond die in de gezinsinteractietherapie.

31. Er wordt door de schrijfsters steeds gesproken over 'het kind'. Ik houd in dit gedeelte hun formulering aan.

negatieve, de algemene regel, evenals preokkupatie met wat anderen denken en met het imago van het gelukkige gezin dat opgehouden moet worden. Een gemeenschappelijk kenmerk van gezinnen met een anorexiet is ook dat het meisje geen erkenning krijgt als een op zich waardevol individu, maar vooral gewaardeerd wordt in zoverre ze het leven van de ouders completeert.

Lafeber definieert hongeren als een 'psychopathologische toestand', waarin 'de patiënten het kunnen bestaan om niet alleen psychisch, maar ook somatisch-biologisch terug te keren naar het stadium van het kind in de latentiefase'.³² Zij ziet hongeren als verzet tegen de lichamelijke en vooral tegen de vrouwelijke aspecten daarvan. De oorzaak van hongeren is volgens haar onbekend, maar wel is duidelijk dat 'het gehele syndroom een antwoord is op een ernstige rijpingscrisis. (...) De anorexia nervosa grijpt (...) diepgaand in de biologisch-somatische structuur in. En samenhangend met deze ingreep verandert zij (het meisje – *A.S.*) ook in het psychische vlak. En het is deze verandering die de patiënte in wezen nastreeft. Dat wil zeggen: een geestelijke infantilisering op biologische grondslag.'³³ Gekonfronteerd met de eisen van de puberteit (zelfstandigheid en seks) draaien anorexieten psychies en biologies de klok terug. *Lafeber* noemt dit 'funktionele latentie'.³⁴ Hoe deze regressie mogelijk is licht ze toe in een betoog over hersenfysiologie. Alle anorexieten zouden lijden aan een instabiel regularisatiesysteem van voedselopneming. Onder normale omstandigheden wordt deze instabiliteit niet manifest, maar wel bij extreem psychies belastende situaties. Door minder te eten kan het evenwicht in het regularisatiesysteem verbroken worden en veranderingen veroorzaken in het lichaam en de geestelijke gesteldheid.

Volgens *Selvini* is de veronderstelling dat hongerende meisjes weigeren op te groeien en hun vrouwelijkheid afwijzen onjuist. Ze willen juist wél een autonome volwassene worden en verwerpen door te hongeren die aspecten van de vrouwelijke lichamelijke die bij haar het beeld oproepen van passiviteit en leegte. De lichaamsbeleving van anorexieten komt volgens *Selvini* voort uit internalisatie van het moederlijk objekt in haar negatieve, machtige aspecten. Dit geïnternaliseerde objekt wordt gescheiden van het zelf, het ego. Voor *Selvini* luidt het antwoord op de vraag waarom het vooral meisjes zijn

32. C. *Lafeber*, a.w., p. 7.

33. *Idem*, p. 99.

34. Latentiefase: de leeftijd van het schoolkind (6-11 jaar).

„toe, eet eens wat, liefje !”

die hongeren: omdat door de ontwikkeling van ‘vrouwelijke vormen’ het lichaam konkreet wordt ervaren als het moederlijk objekt, waarvan het ego zich wil afscheiden. Het ego ontwikkelt een afweermehanisme door zich op te splitsen in het slechte lichaam en het goede zelf. Als het lichaam als slecht ervaren wordt, worden de behoeften en signalen ervan niet vertrouwd; het moet in bedwang gehouden worden, mag niet zwellen en groeien.

‘Het niet juist interpreteren van signalen van het lichaam, door Bruch een van de primaire kenmerken van hongeren genoemd en door Lafeber geïnterpreteerd als een doelbewuste poging via het lichaam de geest te veranderen, is volgens Selvini geen primair fenomeen. Het is het gevolg van het afwijzen van het lichaam (= de moeder).

De toename van het aantal hongerende meisjes heeft volgens de ego-psychologen de volgende oorzaken:

- de mode heeft een enorme nadruk op slankheid gelegd (Bruch)
- vrouwen hebben meer vrijheid gekregen hun talenten te ontplooien, hetgeen door jonge meisjes als een dwang kan worden ervaren (Bruch). De veranderende mogelijkheden voor vrouwen gaan veelal gepaard met tegenstrijdige eisen die hun gesteld worden (Selvini)
- verschuivingen in het seksuele gedrag van de jeugd geven meisjes een ‘vrijheid’ die velen niet kunnen hanteren en juist als dwang ervaren (Bruch en Lafeber)
- ‘(...) het ondermijnde vaderlijke gezag in de huidige cultuur, waardoor de moeder vanzelf meer dominerend naar voren komt’³⁵ (Lafeber).

*De gezinsinteraktiebenadering*³⁶

In deze benadering staat het gezin als systeem, met koalities en allianties van gezinsleden als subsystemen, centraal. ‘Het menselijk gezin wordt op basis van de gelijkvormigheid der systemen op net dezelfde wijze gedefinieerd als een niet menselijk systeem.’³⁷ De therapie is erop gericht het optimaal funktioneren van het gezin te bewerkstelligen. Het specifieke van gezinstherapie is dat deze gebaseerd is op de interactie en niet op de individuen.

35. C. Lafeber, a.w., p. 35.

36. Voor de weergave van deze benadering is vooral gebruik gemaakt van de publikaties van M. Selvini Palazolli.

37. M. Selvini Palazolli e.a., a.w., p. 53.

In het systeemtheoreties model worden vrouwen die honger niet als ziek beschouwd, zoals in het traditionele medies model het geval is. 'Wat men als een geestesstoornis aanduidt zien wij daarentegen als een specifieke communicatiewijze, die niet los te koppelen is van de manier van communicatie in de natuurlijke groep waarin deze plaatsvindt, namelijk het gezin.'³⁸ Slechts de analyse van de communicatie kan in deze visie onthullen welke soort interactie bepalend is voor het functioneren van het systeem.

Op basis van onderzoek naar communicatiepatronen in gezinnen met een anorexiet kwam Selvini³⁹ tot de volgende beschrijving. De ouders beschouwen beide zichzelf als slachtoffer van de relatie en kompeteren met elkaar om de superioriteit. Zij weigeren leiderschap op zich te nemen en schuiven beslissingen op elkaar af. Niemand neemt verantwoordelijkheid op zich omdat ieder lid van het gezin pretendeert zich op te offeren voor de anderen (blame shifting). Achter de façade van respectabiliteit en echtelijke eenheid schuilt bij de ouders een diepe teleurstelling in elkaar. Vanwege deze respectabiliteit zoeken de echtelieden geen allianties buiten de deur, maar juist onder de kinderen, vooral met het meisje, dat aldus een ambivalente positie in het systeem inneemt. Deze ambivalentie wordt gekompliceerd doordat er geen open allianties aangegaan worden, die de morele superioriteit zouden bedreigen. De rol van 'buffer' is te moeilijk voor het meisje; ze loopt konstant het gevaar afgewezen te worden.

Op basis van het model van de cybernetika komt Selvini tot de volgende verklaring voor honger: het symptoom komt voort uit de herhaalde afwijzing die in dergelijke gezinnen de communicatie beheerst; de ouders stellen zich op als 'voeders' die de dochter als 'gevoede' beschouwen. De dochter poogt de relatie te herdefiniëren door te gaan honger.

Psychische symptomen ontstaan in deze visie in rigide homeostatische systemen en zijn intenser naarmate de koude oorlog tussen de subsystemen (ouder-kind koalities en allianties) heviger is. Zulke pathologische systemen worden beheerst door onuitgesproken regels die de gezinsleden binden met pathologische banden. Psychische symptomen ontwikkelen zich dus in gezinssystemen die dreigen ineen te storten; ze leiden agressie af. De 'ziekte' heeft als functie het instandhouden van het gezinssysteem. Gezinnen met een anorexiet verzetten zich koppig tegen verandering, hetzij van binnenuit, hetzij

38. Idem, p. 54.

39. Zie noot 30.

van buitenaf. De toename van het aantal hongerende vrouwen is volgens Selvini een gevolg van de radicale veranderingen die het gezin tegenwoordig moet doorstaan. De symptomen van hongeren representeren een wens tot verandering die op indirecte wijze kenbaar wordt gemaakt. Hongeren is in feite een veelomvattende boodschap, die een serie kontradikties inhoudt. Het meisje of de vrouw:

- rebelleert zonder opstandig te lijken,
- wreekt zich zonder wraakzuchtig te lijken,
- straft zonder bestraffend te lijken,
- stelt haar ouders niet expliciet verantwoordelijk voor haar toestand, maar staat een vermoeden daarvan toe,
- veroorzaakt een crisis in het gezinssysteem door het in een onontkoombare situatie te plaatsen en stimuleert zo het vasthouden aan oude relatiepatronen,
- bedekt de scheuren in de relatie van haar ouders door hen te dwingen samen op te treden tegen haar hongeren,
- beschermt zich tegen het risico van verandering in haarzelf.

Naar aanleiding van deze punten vraagt Selvini zich af of Anorexia Nervosa een sociale ziekte genoemd moet worden, in de zin dat ze verbonden is met bepaalde sociaal-kulturele situaties.

Wat heeft dit alles opgeleverd?

Hoewel vanuit verschillende visies verschillende zaken benadrukt worden (moeder-kind relatie, communicatie) hebben deze benaderingen het volgende gemeen:

- maatschappelijke ongelijkheid tussen mannen en vrouwen komt niet aan de orde en vormt geen onderdeel van een visie op hongeren;
- gezinsvorm en gezinsfuncties worden als gegeven grootheden beschouwd.

De gevolgen van deze gemeenschappelijke kenmerken verschillen per benadering. Een belangrijk verschil tussen de ego-psychologie en de gezinsinteractiebenadering is dat in eerstgenoemde visie de sekse van de anorexiet centraal staat en dat vanuit die sekse naar een verklaring voor het fenomeen gezocht wordt.

Vanuit de *ego-psychologie* rijst de moeder op als hoofdschuldige aan het hongeren van haar dochter. Ofschoon het gebrek aan autonomie als het kernprobleem van hongeren wordt beschouwd, wordt dit niet gezien als een seksspecifiek probleem. Waarom juist

meisjes een gebrek aan eigenwaarde en identiteit vertonen wordt niet verklaard. De ego-psychologen falen hier doordat ze de vroegste relaties, die van cruciaal belang worden geacht voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid, aanduiden met moeder-kind relaties. Zij maken met de aanduiding 'kind' geen onderscheid tussen jongens en meisjes en gaan niet na of de verhouding tussen moeder en dochter anders is dan die tussen moeder en zoon. Dat het kind een meisje is wordt in deze visie pas zichtbaar in de puberteit, wanneer lichamelijke ontwikkelingen een rol gaan spelen en heteroseksualiteit toeslaat. Daarom komen zij tot een verklaring die het ontstaansmoment van hongeren betreft. Het symptoom is voor hen seksespecifiek, niet het kernprobleem.

Het grote belang dat aan de lichamelijke ontwikkeling gehecht wordt heeft nog een blinde vlek tot gevolg, namelijk waar het gaat om het feit dat niet alleen gehongerd wordt door meisjes rond de dertien jaar, maar ook door vrouwen die al jaren borsten en heupen hebben. Dit feit zet vraagtekens bij de stelling van Lafeber, die inhoudt dat anorexieten bang zijn voor het volwassen worden en voor de seksualiteit. Bovendien geeft Lafeber een gedeeltelijk biologiese verklaring voor hongeren die mij ongeloofwaardig voorkomt; een instabiel regularisatiesysteem voor voedselopneming zal toch niet voorbehouden zijn aan meisjes?

In de benadering van Bruch en Lafeber wordt het gezin als een onveranderlijke grootheid opgevat. Een verklaring voor het toenemende aantal hongerende vrouwen wordt door hen dan ook niet verbonden met veranderingen in de vorm en betekenis van het gezin en het moederschap, maar wordt daarbuiten gezocht, in de mode en in de zogenaamde seksuele vrijheid. Daarbij geven zij een nogal harmonieus beeld van de gezinsverhoudingen en van de jeugd van de anorexiet. Zij hebben geen oog voor de tegenstrijdige eisen die aan meisjes en vrouwen worden gesteld. Ze vermelden beide dat intellectuele prestaties hoog skoren in het gezin van de anorexiet, en dat de puberteit lastig is vanwege de lichamelijke ontwikkelingen en de seksualiteit die op de loer ligt, maar plaatsen deze gegevens meer naast elkaar (respektievelijk in de kinderjaren en de puberteit) dan tegenover elkaar (hoe kun je vrouwelijk en toch ambitieus zijn).

In de *gezinsinteraktiebenadering* wordt het bestaan van sekseverschillen genegeerd; als gevolg daarvan ziet men over het hoofd dat het vooral vrouwen zijn die hongeren. De aandacht is exclusief gericht op de kommunikatiepatronen binnen het gezin en er worden slechts weinig woorden vuilgemaakt aan het individu.

Daarbij let men slechts op de formele aspecten van relaties (allianties en koalities tussen de gezinsleden) en niet op de emotionele kwaliteit en de machtsaspecten ervan. Ongelijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen blijven daardoor onzichtbaar. Het lijkt er niet toe te doen wie de gevolgen van een inadekwate interactie op zich neemt en waarom dat de vorm van hongeren aan kan nemen.

Om te komen tot een visie die recht doet aan het feit dat het vooral vrouwen zijn die hongeren, sluit ik aan bij de opvatting van de ego-psychologen, die een gebrek aan autonomie als het kernprobleem van hongeren beschouwen. Dat moeders belangrijk zijn in de ontwikkeling van dochters is een gezichtspunt dat ik eveneens met hen deel. Het is echter onvoldoende het bij deze konstateringen te laten. Het gaat in een feministiese benadering om de vraag waarom juist vrouwen dat gevoel van 'innerlijke leegte' hebben en waarom moeders zo belangrijk zijn voor de ontwikkeling van deze persoonlijkheidsstructuur. Een verklaring hiervoor geeft Nancy Chodorow vanuit de arbeidsdeling en machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Dat verschil in persoonlijkheidsstructuur tussen mannen en vrouwen voor de laatste nadelige gevolgen kan hebben, hangt samen met het belang dat aan een 'mannelijke vorm' van identiteit gehecht wordt.

Van de gezinsinteraktiebenadering vind ik de opvatting van belang dat hongeren een verholde roep om verandering is. De tegenstrijdigheden in het hongeren vormen een afspiegeling van de kontradikties die enerzijds besloten liggen in de eisen die aan meisjes en vrouwen gesteld worden, en anderzijds te konstateren zijn ten aanzien van sekseongelijkheid en gelijkheidsideologie. De uitingsvorm van ongemak, ongenoegen of onvermogen, hongeren in dit geval, is verbonden met het benadrukken van de lichamelijke representatie in de ideologie ten aanzien van vrouwen.

Een feministiese visie: Nancy Chodorow over moeders en dochters

Chodorow verklaart de verschillende persoonlijkheidskenmerken van mannen en vrouwen uit het feit dat vrouwen moederen, dat wil zeggen in de eerste plaats verantwoordelijk zijn voor de verzorging en opvoeding van kinderen. Vanuit de psychoanalytische⁴⁰ opvatting dat

40. Psychoanalyse wordt door haar opgevat als beschrijving en interpretatie van

de persoonlijkheid resulteert uit de manier waarop een kind zich de vroege ervaringen in het gezin toeëigent, internaliseert en organiseert, argumenteert zij dat de verschillende persoonlijkheidskenmerken van jongens en meisjes te wijten zijn aan het feit dat de eerste relatie altijd die met een vrouw is. Moeders ervaren hun dochter niet als anders dan zichzelf, maar hun zoon, doordat hij van een andere sekse is, wel. Doordat de moeder haar dochter ziet als verlengstuk van haarzelf, is de neiging tot symbiose sterker en blijft de binding tussen hen langer bestaan dan die tussen moeder en zoon. De verhouding moeder-dochter blijft er een van exclusiviteit, intensiteit, ambivalentie en vervaging van grenzen tussen beiden.

Als gevolg hiervan ontwikkelen meisjes een sterkere neiging de behoeften en gevoelens van een ander te zien als die van henzelf. Relationele vermogens en preokkupaties worden ontwikkeld in vrouwen en beknot in mannen. Dit laatste wordt nog versterkt in het proces van geslachtsidentifikatie en roltraining. Vrouwen ervaren hierdoor minder autonomie en differentiatie ten opzichte van anderen dan mannen. Zij definiëren zichzelf door middel van hun relatie met anderen en ervaren zichzelf vaak als een verlengstuk van iemand anders. Deze 'normale' tendens, die samenhangt met de arbeidsdeling tussen seksen, wordt bij hongerende vrouwen in extreme mate aangetroffen.

In de vroegste moeder-dochter relatie kan door de nauwe band veel misgaan. Verschillende neurotische stoornissen bij vrouwen zijn volgens Chodorow terug te brengen tot een verstoorde moeder-dochter relatie in de vroegste jeugd. Als voorbeeld geeft ze de staat van 'innerlijke leegte', die vaker bij vrouwen dan bij mannen voorkomt. Deze staat zou worden veroorzaakt doordat de moeder in de vroegste kindertijd niet op de echte behoeften van haar dochter heeft gereageerd, maar op wat zij als zodanig beschouwde. Als de dochter, in een latere leeftijdsfase, zelf haar behoeften uit kan drukken, worden die genegeerd door de moeder, die doorgaat niet te reageren op de werkelijke behoeften van haar dochter, maar op wat zij in het meisje projekteert. Daardoor krijgt de dochter het gevoel niet erkend te worden, innerlijk leeg te zijn.⁴¹ Case studies tonen aan dat de onechte betrokkenheid van een (gefrustreerde en depressieve)

de gezinsstructuur en de daarmee samenhangende persoonlijkheidsontwikkeling in een door mannen gedomineerde industrieel-kapitalistische maatschappij.

41. Selvini en Bruch geven een soortgelijke verklaring voor de innerlijke leegte achter hongeren, maar verbinden deze niet met de specifieke moeder-dochter relatie.

moeder de dochter ervan weerhoudt een eigen identiteit te vormen. In al deze gevallen ontkent de moeder het bestaan van de dochter als een afzonderlijk persoon, waardoor de dochter moeilijkheden krijgt zichzelf als zodanig te beschouwen. Dit wil niet zeggen dat die moeders 'overbezorgd' of 'dominant' zijn en evenmin dat er sprake is van verzwarende van de taken van de moeder, of meer frustratie en verbittering dan vroeger. Het is waarschijnlijk juist te spreken van verschuivingen in taken, opvattingen en belasting. Het betekent dat de soort ziektes en gektes die in een bepaalde tijd optreden, verbonden zijn aan structurele veranderingen in de maatschappij.

Het gezinsleven

Na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een plotselinge toename van de welvaart in West-Europa, de Verenigde Staten en Japan. Het aantal kinderen per gezin nam af en de bemoeienis ermee nam toe. Door deskundigen (pedagogen, psychologen, huishoudkundigen) werd een grote druk uitgeoefend op vrouwen; moeders werden verantwoordelijk geacht voor de opvoeding (en het karakter) van de kinderen, de gezelligheid in huis en de emotionele kwaliteit van het bestaan. Onder meer door de toenemende gezinsmobiliteit raakten huisvrouwen steeds meer geïsoleerd van andere volwassenen. Doordat het gezinsleven steeds belangrijker gevonden werd en steeds meer emotionele functies moest gaan vervullen, kon de betrokkenheid van de gezinsleden op elkaar steeds groter worden. De bevindingen van Selvini met betrekking tot het communicatiepatroon van gezinnen met een hongerend meisje geven niet alleen de nauwe verbondenheid van de leden met elkaar weer, maar ook de ambivalentie die daaruit volgt. Doordat de ouders hun conflicten slechts in verwijten en bedekte termen uiten en vooral steun zoeken bij het meisje, komt de laatste in een ambivalente positie te staan. Ze kan niet met de ene ouder in zee gaan zonder door de ander afgewezen te worden; ze verkeert konstant in een positie waarin ze dat risico loopt.

Als kinderen niet het gevoel hebben dat ze om zichzelf waardevolle personen zijn, maar als bliksemafleider van ouderlijk ongenoegen fungeren, leren ze ook niet om conflicten op te lossen en zichzelf als een respectabel individu te beschouwen. Ze ontwikkelen dan een zelfwaardering die afhankelijk is van de waardering van anderen. Meisjes zullen daar, door hun minder gedifferentieerde individualiteit

en grotere gerichtheid op anderen, en voor zover ze ambivalent gehecht zijn aan de moeder, meer last van hebben dan jongens. Deze meisjes ontwikkelen zo, gestimuleerd door een meisjesopvoeding, een verlangen naar zelfwaardering, ontleend aan waardering van anderen en een grote angst om afgewezen te worden.

Daarom zijn meisjes die later gaan hongeren zulke brave kinderen. Ze zijn er op (af)gericht anderen te plezieren; ook de vaak goede schoolprestaties dienen daartoe. In gezinnen met een anorexiet worden die van groot belang geacht en de meisjes ontlenen er hun waarde aan.

Puberteit en identiteit

De puberteit is vaak katastrofaal voor een meisje dat altijd moeite heeft gedaan zichzelf in andermans ogen perfect te maken. De beste van de klas zijn is dan niet meer genoeg: succes wordt synoniem met 'er goed uitzien' en populair zijn. Tegelijkertijd worden individualiteit, creativiteit en prestaties van haar verlangd. Men verwacht dat ze voor zichzelf gaat denken en zelf beslissingen gaat nemen, terwijl dat tegelijkertijd niet toegestaan wordt.

Gezinnen met een anorexiet zijn vaak star en rigide en de leden verzetten zich tegen veranderingen. Dit gebeurt echter niet rechtstreeks en ondubbelzinnig, maar door het hanteren van een stelsel van tegenstrijdige verwachtingen. Er wordt bijvoorbeeld van het meisje verwacht dat ze zich als een volwassen vrouw gedraagt, terwijl ze als een kind wordt behandeld. Van een volwassen vrouw wordt bovendien verwacht dat ze gevoeliger, onzekerder en afhankelijker is dan een man, terwijl zelfstandigheid, ambities en prestatiedwang hoog scoren op de lijst van gewenste eigenschappen. Hongeren kan worden gezien als een paradoxaal antwoord op deze tegenstrijdigheden: als strijd voor onafhankelijkheid, maar ook als pleidooi voor afhankelijkheid.

De ontwikkeling van een autonome identiteit wordt voor vrouwen bemoeilijkt, ook doordat zij in de eerste plaats met echtgenoot en gezin geïdentificeerd worden. Het hebben van een 'identiteit'⁴² wordt echter van groot belang geacht. De aspecten van individualiteit en autonomie, die in de middenklasse hun oorsprong vinden, zijn daarin

42. Onder 'identiteit' wordt meestal verstaan: individualiteit, continuïteit en uniciteit.

steeds zwaarder gaan wegen. 'Woorden die de positieve kanten van afhankelijkheid beschrijven zijn ouderwets geworden: trouw, loyaliteit, inschikkelijkheid, geduld. Goede woorden zijn woorden die slaan op de autonomie van mensen: zelfstandig, jezelf zijn, voor jezelf opkomen.'⁴³ De maatstaf voor de 'juiste identiteit' is de mannelijke, gedifferentieerde identiteit. De volgens Chodorow flexibele, op anderen gerichte 'vrouwelijke' identiteit wordt als een afwijking of een gemis geformuleerd (en ervaren). Een gebrek aan gevoel van autonomie kan tot grote problemen leiden in een samenleving waarin individualiteit een 'must' is. De onzekerheid die dat gemis geeft kan vermeden worden door eigen zekerheden te scheppen in de vorm van dwangmatig gedrag.

Vrouwen die door de gezinssituatie en de ambivalente binding met de moeder aan 'innerlijke leegte' lijden, kunnen in situaties waarin plotseling van hen verwacht wordt dat ze zelfstandigheid, initiatief en individualiteit tonen, geneigd zijn tot een vorm van dwangmatig gedrag. Dat kan in het geval van hongeren voorkomen aan het begin van de puberteit, bij het zelfstandig gaan wonen of in seksuele relaties.

Hongeren

Vanaf de puberteit worden aan meisjes en vrouwen tegenstrijdige eisen gesteld. Vooral meisjes waarvan intellectuele prestaties en zelfstandigheid verwacht worden, maar ook 'vrouwelijk' gedrag, leven in een paradoxale situatie. Vrouwelijk gedrag betekent aanpassing, onderschikking en onderwerping aan maatschappelijke sekseongelijkheid. Als aanpassing en onderschikking niet als passend worden beschouwd, betekent dat het aangaan van conflicten, het aan de orde stellen van persoonlijke wensen of belangen, of de tegenstelling daarvan met die van anderen. Het is juist het niet aangaan van conflicten (omdat het vereiste zelfrespect daarvoor ontbreekt en in het gezin niet geleerd is om conflicten op te lossen) én het niet willen aanpassen dat hongeren kenmerkt.

Hongeren is vermomd konfliktgedrag: een 'typies vrouwelijke' ontwikkelingsstrategie in situaties waarin zelfstandigheid, initiatief en individualiteit vereist én door het meisje of de vrouw zelf gewenst

43. A. de Swaan, geciteerd door J. Jansen van Galen, 'De nieuwe hardheid', in: *Haagse Post*, jrg. 66, nr. 51-52, 1979, p. 118.

worden. Hongeren is het onvermogen met een situatie om te gaan die konflikt of het uiten van ongenoegen vereist, maar ook een gevecht om zelfwaardering en zelfstandigheid. Het stereotiepe vrouwbeeld van aanpassing en onderwerping wordt hiermee verkapt verworpen. Niet 'de vrouwelijkheid' wordt afgewezen, maar de negatieve aspecten daarvan. Het moment waarop deze 'vrouwelijkheid' belangrijk wordt ligt in de puberteit, wanneer ook autonomie een kultureel bepaalde eis wordt. Meisjes en vrouwen die hongeren moeten aan alle eisen voldoen om zichzelf gewaardeerd te maken. Het zich in een situatie bevinden waarin dat onmogelijk is, is vaak de aanzet tot hongeren. Hongeren kan ook beginnen na een afwijzing of een gevoel van falen. Ervaringen dus, waarin een beroep gedaan wordt op een autonome, individuele reactie die een konflikt niet uitsluit. Voor meisjes en vrouwen die zich daar niet toe in staat voelen en afhankelijk zijn van de goedkeuring van anderen wordt het eigen lichaam het terrein waarop de strijd om zelfrespekt en autonomie zich gaat afspelen. Dit is natuurlijk geen bewuste keuze, maar ook allermist een toevallige. De ideologie, het kognitieve en morele kader waarin hongeren optreedt, benadrukt voor vrouwen de bio-psychologische vormen van stress, terwijl voor de verklaring van 'mannelijke' afwijkingen de omgeving wordt afgespeurd. De oorzaak van vrouwelijke problemen wordt gezocht in de individuele vrouw, of het nu psychiese of lichamelijke problemen zijn. Deze ideologie wordt voortgezet in de kosmetiese en gezondheidsindustrie. De vorm van respons op problematiese situaties is dan ook gedeeltelijk verklaarbaar uit de expansie van de gezondheids- en zielzorg, het systeem dat vrouwen helpt om de aard van hun problemen te definiëren. Het moedigt hen aan de oorzaken van hun problemen in hun hoofd of hun lichaam te zoeken.⁴⁴

Vrouwen hebben bovendien, mede door de nadruk op het uiterlijk in het 'ideale beeld van de vrouw', een andere relatie tot hun lichaam dan mannen. Vrouwen worden het eerst op hun uiterlijk beoordeeld en leren zichzelf als buitenstaanders te bekijken. Een vrouwenlichaam is nooit goed zoals het is: het ene jaar zijn borsten in de mode, het volgende jaar moet alles plat. De preokkupatie met slankheid is voor vrouwen in welvarende westerse landen haast vanzelfsprekend. Vermageren of 'afslanken' is een sociaal ritueel onder meisjes en vrouwen om het kulturele ideaal van de slankheid te bereiken. De

44. R.A. Cloward and F.F. Piven, 'Hidden protest: The channeling of female innovation and resistance', in: *Signs*, nr. 4, 1979, pp. 651-670.

scheiding tussen 'lichaam' en 'zelf', die Selvini bij hongerende meisjes vond, is, zij het in mindere mate, bij haast alle vrouwen aanwezig.

Mensen vertonen afwijkend gedrag en lijden aan ziektes die 'passen' bij hun sekse, leeftijd, klasse, enzovoort. Het is de sociale kontekst die de 'oplossingen' bepaalt die voor onverdraaglijke situaties gevonden worden. Typies 'vrouwelijke' en 'mannelijke' symptomen ontstaan al vroeg: gedragsproblemen bij jongens hebben vaak betrekking op agressie, destructiviteit en competitie. Meisjes hebben persoonlijkheidsproblemen: angsten, verlegenheid, inferioriteitsgevoelens. De gevoelens en gedragingen van hulpzoekende vrouwen tenderen naar de categorie 'turning against the self'. Vrouwen ondervinden vaker dan mannen depressies en overdreven schuldgevoelens.⁴⁵ De stoornissen waar mannen aan lijden neigen meer naar 'turning against the other'.

Hongeren is als symptoom 'typies vrouwelijk' omdat het verbonden is met de slankheidskultus en omdat het een tegen zichzelf gerichte reactie is op in relaties met anderen gelegen ongenoegen en onvermogen.

45. J. Maracek, 'Psychological disorders in women: Indices of role strain', in: J.H. Frieze e.a. (red.), *Women and sex roles. A social psychological perspective*. New York 1978, p. 272.

Op zoek naar de relatie tussen arbeidsdeling naar sekse en vrouwenonderdrukking

Arbeidsdeling naar sekse heeft enige tijd in de analyse van vrouwenonderdrukking een centrale plaats ingenomen. Inmiddels is het aksent veel meer op andere onderdelen van vrouwenonderdrukking komen te liggen, zoals seksualiteit, moederschap enzovoort, de zogenaamde lijf-issues. Het belang van arbeidsdeling naar sekse, als de enige en uiteindelijke verklaring voor vrouwenonderdrukking, is hierdoor nadrukkelijk gerelativeerd. We vinden dit een heel zinnige ontwikkeling, maar als arbeidssociologen betreuren we het tegelijkertijd dat arbeidsdeling naar sekse als onderwerp van onderzoek bijna helemaal uit de aandacht is verdwenen. Wij willen daarom in dit artikel eens nagaan welke betekenis het begrip heeft voor het begrijpen van vrouwenonderdrukking.

De kritiek op gebruik van het arbeidsreserveleger-koncept zullen we apart toelichten, omdat dit koncept illustratief is voor de problemen die het gebruik van marxistische concepten met zich meebrengt. Het stuk besluit met een inventarisatie van een aantal theoretische problemen die vastzitten aan de analyse van arbeidsdeling naar sekse.

De verwarring rond de term arbeidsdeling naar sekse

Arbeidsdeling naar sekse wordt steeds in verschillende betekenissen gebruikt. De spraakverwarring die optreedt ten aanzien van het begrip is dan ook bijzonder groot. Er worden processen mee aangeduid die uiteenlopend zijn naar plaats en tijd, maar die door de algemene term 'arbeidsdeling naar sekse' te gebruiken niet van elkaar worden onderscheiden. De ene keer wordt met arbeidsdeling naar sekse de verdeling tussen kostwinnen (als mannentaak) en koesteren (als vrouwentaak) bedoeld, de andere keer verwijst de term naar de verdeling van verschillende soorten werk – 'mannen- en vrouwenberoepen' – in wat we gemakshalve loonarbeid zullen noemen. Vaak staat de term voor de totale verdeling van mannen- en

vrouwentaken. Het wordt dan als een verzamelbegrip gebruikt. Het biedt wel enig soelaas om precieser aan te geven over welke 'soort' arbeidsdeling naar sekse men het heeft, maar dat helpt de analyse van de arbeidsdeling naar sekse nog niet zoveel verder.

In dit artikel gebruiken wij de term arbeidsdeling naar sekse om het hele kompleks van verdeling in mannen- en vrouwentaken aan te duiden. Als we een bepaalde soort van arbeidsdeling naar sekse bedoelen gebruiken we daar een specifiekere omschrijving voor: bijvoorbeeld de positie die vrouwen in de loonarbeid innemen, of de arbeidsmarktpositie.

Het systeem van arbeidsdeling naar sekse

We spreken van een systeem van arbeidsdeling naar sekse omdat de wijze waarop arbeidsdeling naar sekse tot stand komt niet willekeurig is en in iedere maatschappij, dus ook in de huidige, via formeel (in wetten) en informeel (cultuur) vastgestelde patronen verloopt. Het systeem dat wij kennen is afgeleid van de taakverdeling tussen mannen en vrouwen zoals die in het gezin geïstitutionaliseerd is. In het gezin wordt tevens de voornaamste aanzet gegeven voor de instandhouding van de arbeidsdeling naar sekse door overdracht van noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid aan kinderen.¹ De arbeidsdeling naar sekse wordt buiten het gezin zo rigoureus doorgetrokken dat we mogen zeggen dat geen functie of arbeidstaak ooit sekse-neutraal wordt gedefinieerd. Toename van het aantal vrouwen dat in loondienst werkt, of toename van mannen in zogenaamde vrouwelijke beroepen betekent niet dat arbeidsdeling naar sekse aan het verdwijnen is. Dit zien we bijvoorbeeld aan de veranderde opvatting ten aanzien van het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen. Sinds de jaren zestig 'mogen' vrouwen met jonge, afhankelijke kinderen ook werken, mits 'het huishouden er niet onder lijdt'. Deze liberalere opvatting over de taak van de gehuwde vrouw laat echter de eerste verantwoordelijkheid van vrouwen voor huishouding en kinderopvoeding onaangetast. Zo wordt ook, bij

1. Deze noties zijn uitgewerkt in: Gayle Rubin, 'De handel in vrouwen. Opmerkingen over de "politieke ekonomie" van de sekse', in: *Socialisties-Feministische Teksten 4*. Amsterdam (Sara) 1980, pp. 196-252; en in: Nancy Chodorow, *Waarom vrouwen moederen. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam (Sara) 1980.

toename van mannen in de zogenaamde verzorgende beroepen bijvoorbeeld verpleegkunde, het verpleegkundig werk anders gedefinieerd als het een man betreft, wat zelfs leidt tot een zekere mate van arbeidsdeling in het beroep: de technische en leidinggevende taken zijn voor mannen, de verzorgende en uitvoerende taken zijn voor vrouwen.²

De discussie over vrouwenonderdrukking³

De arbeidsdeling naar sekse speelde aanvankelijk een centrale rol in pogingen van feministen om de materiële basis van vrouwenonderdrukking aan te geven. In 'Conceptualizing Women' vatten Young e.a. de problemen ten aanzien van de analyse van vrouwenonderdrukking als volgt samen: '... het grootste dilemma bij de ontwikkeling van theorieën over de positie van vrouwen is de noodzaak enerzijds een universele verklaring te leveren voor wat – terecht of onterecht – beschouwd wordt als een universele ondergeschiktheid van de vrouw, en aan de andere kant diezelfde ondergeschiktheid te periodiseren', (namelijk door het te verbinden met de heersende produktiewijze – *L.B./T.F.*).⁴

Vrouwenonderdrukking en arbeidsdeling naar sekse zijn beide een universeel gegeven. Hoewel een onderscheid in arbeidstaken van mannen en vrouwen universeel is, is de verdeling niet overal hetzelfde. Met historische en antropologische studies kon worden aangetoond dat legitimeringen voor mannen- en vrouwentaken op basis van biologische kenmerken geen stand hielden. Wat in de ene maatschappij mannenwerk was, werd in de andere door vrouwen gedaan en omgekeerd. Legitimeringen voor de verdeling naar taken verwijzen gewoonlijk naar sekse-identiteit. Door te benadrukken dat de verdeling van mannen- en vrouwentaken zich historisch heeft ontwikkeld en per cultuur kan verschillen en daardoor niet natuurlijk

2. Claartje Moerman, 'Het beroep van verpleegkundige', in: Projektgroep Vrouwenarbeid en Ziekteverzuim, *Is vrouw-zijn ongezond?* Publikatie van het Sociologisch Instituut van de UvA, Amsterdam 1980.

3. Deze discussie is uitgebreid samengevat door Joyce Outshoorn, 'De dubbele erfenis in de vrouwenbeweging: rondom produktie en reproductie', in: *Socialisties-Feministische Teksten 4*. Amsterdam (Sara) 1980, pp. 175-195.

4. Felicity Edholm, Olivia Harris, Kate Young, 'Conceptualizing Women', in: *Critique of Anthropology*, 3, 1977, nr. 9/10 (Women's Issue), pp. 101-131 (vertaling van ons – *L.B./T.F.*).

bepaald is, wordt vastgehouden aan de veranderbaarheid en de mogelijkheid tot opheffing van de arbeidsdeling naar sekse. Dit gegeven zette tevens de opvatting op losse schroeven dat arbeidsdeling naar sekse de belangrijkste verklaring was voor vrouwenonderdrukking.

Op een meer konkreet nivo kwamen de problemen met het begrip arbeidsdeling naar sekse het meest duidelijk naar voren in vragen als: wordt werk aan vrouwen toebedeeld omdat het laag gewaardeerd wordt, of wordt werk laag gewaardeerd omdat het door vrouwen wordt gedaan? Een dergelijke vraagstelling, als zij al zo algemeen te beantwoorden zou zijn, geeft geen zicht op de vraag waarom lage waardering en vrouwen zo algemeen met elkaar verbonden lijken te zijn. Bovendien kunnen hierdoor de veranderingen die optreden in de arbeidspositie van vrouwen, uit het oog worden verloren.

Marxistische feministen stelden zich de vraag waarom het kapitalisme de huishoudelijke arbeid niet had opgeheven, zoals Engels en anderen dat hadden voorspeld. Arbeidsdeling naar sekse is in de hoogontwikkelde kapitalistische produktiewijze juist verder doorgevoerd. Hierin zagen ze een aanwijzing dat vrouwenonderdrukking op specifieke wijze was verbonden met het kapitalisme. De samenhang vrouwenonderdrukking/ produktiewijze werd in eerste instantie bekeken in termen van funktionaliteit van arbeidsdeling naar sekse voor de kapitalistische produktiewijze. Kritiek op deze 'funktionalistische' wijze van verbanden leggen werd o.a. ontwikkeld aan de hand van het huishoudelijk arbeid-debat.⁵ Door de vinger te leggen op het feit dat het belang van huishoudelijke arbeid voor het kapitalisme nog niet duidelijk maakt waarom juist vrouwen huishoudelijk werk doen, konden de beperkingen van het debat veel duidelijker benoemd worden.⁶

Een ander voorbeeld van het verklaren van arbeidsdeling naar sekse in termen van funktionaliteit voor het kapitalisme is de toepassing van het arbeidsreserveleger-koncept op de arbeidsmarktpositie van vrouwen, waarbij Veronica Beechey en anderen de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt trachtten te verklaren op basis van de

5. Zie voor dit debat: Margaret Benston e.a., *De politieke ekonomie van de huishoudelijke arbeid. Debat over gezin, ekonomie en staat in het huidige kapitalisme*. Nijmegen (SUN) 1977; en Ellen Malos (red.), *The politics of housework*. Londen/New York 1980.

6. Dit deed o.a. Maxine Molyneux, 'Beyond the domestic labour debate', in: *New Left Review* 116, juli/augustus 1979, pp. 3-27; ned. vert. in: *Krisis. Tijdschrift voor filosofie*, nr. 1, 1980.

verantwoordelijkheid van vrouwen voor de gezinstak.⁷ (Zie verder in dit artikel onder ‘Het arbeidsreserveleger-koncept’.)

Het soort vragen dat tot nu toe is afgeleid van marxistische concepten als arbeidsreserveleger en de waardebepaling van huishoudelijke arbeid, bleek sterk bepaald te worden door deze concepten. De analyses op basis van deze concepten leverden geen verklaringen voor de positie van vrouwen, terwijl ze dat wel pretenderen. Barbara Taylor en Ann Phillips konkluderen dan ook: ‘Meer specifiek, omdat werk – betaald of onbetaald – altijd naar sekse is opgedeeld, kunnen we zeker niet verwachten dat de arbeidsdeling naar sekse in de kapitalistische loonarbeid alleen maar verklaard kan worden in termen van het winstprincipe van het kapitalisme’.⁸

Heidi Hartmann reageerde op de pogingen om vrouwenonderdrukking te verbinden met de produktiewijze, door te stellen dat vrouwen niet alleen door het kapitalistische produktieproces worden onderdrukt, maar ook door mannen.⁹ Haar kritiek op het analyseren van sekse-onderdrukking door middel van marxistische categorieën was, dat dergelijke analyses de eigenheid van sekse-onderdrukking niet voldoende tot hun recht laten komen. Door aan te sluiten bij bestaande concepten in de sociale wetenschappen en aan deze concepten vraagstellingen ten aanzien van vrouwen te verbinden trachtte men bestaande concepten te ‘feminiseren’. Dit leidde er toe dat de beperkingen van deze concepten ten aanzien van vrouwen niet werden overstegen, maar eerder werden de vraagstellingen zelf aangepast aan de concepten. Het ontwikkelen van ‘juiste’ vraagstellingen over arbeidsdeling naar sekse lijkt moeilijker dan de beantwoording. Het ziet er naar uit dat de vragen naar ‘de oorsprong’ en verklaringen ‘in laatste instantie’ niet zo vruchtbaar zijn. Onderzoek naar de oorsprong hoeft nog geen inzicht in de essentie van het voortbestaan van arbeidsdeling naar sekse op te leveren. Wat betreft de relatie tussen vrouwenonderdrukking en arbeidsdeling naar sekse lijkt het ons voorlopig zinvoller om arbeidsdeling naar sekse te zien als een van de

7. Veronica Beechey, ‘Some notes on female wage labour in capitalist production’, in: *Capital and Class*, nr. 3, 1977.

8. Barbara Taylor en Ann Phillips, ‘Sex and Skill: Notes towards a feminist economics’, in: *Feminist Review*, nr. 6, 1980, pp. 79-88, hier p. 80 (vertaling van ons – L.B./T.F.).

9. Heidi Hartmann, ‘Kapitalisme, patriarchaat en de dubbele arbeidsmarkt. De historische basis van de beroepssegregatie’, in: *Socialisties-Feministische Teksten 2*. Amsterdam (Sara) 1978, pp. 36-75; hier p. 38: ‘gewone mannen’.

vormen waarin vrouwenonderdrukking tot uitdrukking komt en waardoor vrouwenonderdrukking mede in stand wordt gehouden.

Het arbeidsreserveleger-koncept

Aan de hand van het arbeidsreserveleger-koncept willen we wat specifiekere aangeven hoe men de onderdrukte positie van vrouwen in de loonarbeid in samenhang met de arbeidsdeling naar sekse heeft proberen te verklaren. We geven daarbij aan hoe vraagstellingen ten aanzien van vrouwenarbeid door dit concept bepaald en beperkt worden, en waar gevaar voor cirkelredeneringen optreedt doordat men in de analyse aannames als gegeven feiten hanteert, terwijl deze aannames juist zelf verklaard moeten worden.

In de arbeidswaardeleer van Marx heeft dit concept de volgende betekenis: het arbeidsreserveleger is tegelijk voorwaarde voor en gevolg van kapitaalakkumulatie; het kapitaal heeft namelijk een bron van goedkope 'arbeiders' nodig die voor het kapitalistische productieproces beschikbaar zijn en weer afgestoten kunnen worden als het productieproces dit vereist. Het arbeidsreserveleger versterkt de concurrentie tussen arbeiders onderling, waardoor de lonen laag gehouden kunnen worden, hetgeen een maximale winst voor het kapitaal oplevert.

Veronica Beechey¹⁰ heeft de arbeids(markt)positie van vrouwen in termen van het arbeidsreserveleger geanalyseerd in een poging om de marxistische analyse van het productieproces te feminiseren, waarbij ze stelt dat de 'reproductie' niet gescheiden van de 'productie' onderzocht moet worden. In haar analyse neemt ze 'het gezin' als verbindende schakel aan. Het feit dat ze 'het gezin' met de kapitalistische produktiewijze probeert te verbinden is terecht, de manier waarop ze dat doet is problematisch. Ten aanzien van het arbeidsreserveleger-koncept versmalt ze het probleem of vrouwenarbeid in arbeidsreserveleger-termen geanalyseerd kan worden tot de vraag of 'getrouwde' vrouwen een specifieke positie in het arbeidsreserveleger hebben. Door met name na te gaan of en hoe het kapitaal gebruik maakt van de arbeidsdeling naar sekse – en bij Beechey betekent dit de primaire verantwoordelijkheid van vrouwen

10. Veronica Beechey, 'Women and Production. A critical analysis of some sociological theories of women's work', in: Annette Kuhn en AnnMarie Wolpe (red.), *Feminism and Materialism*. Londen (Routledge & Kegan Paul) 1978, pp. 155-197.

voor de gezinstaaak – beantwoordt ze die vraag bevestigend. De flexibele arbeidsmarktpositie van vrouwen, zo stelt zij, wordt bepaald door hun gezinstaaak: als gevolg van hun bereidheid tot part-time werk, tot gemakkelijk verschuiven tussen beroepssectoren in gelijksoortige banen (horizontale mobiliteit), alsook door de lage lonen (een gevolg van haar afhankelijkheid in het gezin van haar mans loon), zijn vrouwen gemakkelijk inzetbaar in het produktieproces; hun slechtere rechtspositie op de arbeidsmarkt en geringere organisatiegraad maakt dat ze nóg gemakkelijker uit het arbeidsproces te zetten zijn in tijden van recessie. Met name het feit dat vrouwenlonen laag zijn maakt dat vrouwenarbeid voordelig voor het kapitaal is of kan zijn.

De specifieke positie van vrouwen(arbeid) werd zo in een algemeen marxisties model van kapitaalakkumulatie geplaatst, waarbij de nadruk vooral kwam te liggen op het weren van vrouwen van de arbeidsmarkt in tijden van krisis. Het arbeidsreserveleger-koncept werd hét koncept dat ten aanzien van vrouwelijke loonarbeiders werd gebruikt om toename en afname van de vrouwelijke beroepsbevolking in (en vanuit) het kapitalistische produktieproces te verklaren. Daar het koncept in algemene theorieën als de meest vergaande verklaring wordt gehanteerd, bestond bij velen die met vrouwenstudies bezig waren, de verwachting dat dit koncept de arbeidsmarktpositie van vrouwen kon verklaren en werd bij pogingen tot theorievorming steeds op dit koncept teruggeslagen; in die zin trachtte men het ook op de nederlandse situatie toe te passen.¹¹

Door een aantal kritiepunten te noemen willen we aangeven dat analyse op basis van dit koncept niet de pretentie waarmaakt dat het de loonarbeidspositie van vrouwen verklaart; dit sluit niet uit dat het wellicht mogelijk is om op basis van empiries materiaal aspecten van de arbeids(markt)positie van vrouwen – en de ontwikkelingen daarin – te onderzoeken en te beschrijven aan de hand van dit koncept. Zo bekritiseert Irene Bruegel¹² de aanname dat het altijd *gehuwde* vrouwen zijn die er het eerst uitvliegen, daar deze stelling de werkelijkheid niet genuanceerd genoeg weergeeft. In haar onderzoek

11. Mirjam Nijhof stelt zich in 'Vrouwen en de Arbeidsmarkt', in: *Socialisties-Feministische Teksten 1*. Amsterdam (Sara) 1978, pp. 182-204, bijvoorbeeld de vraag: welke theorie helpt ons het beste om de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt te verklaren? (p. 83), vergelijkt daartoe onder andere de dubbele arbeidsmarkttheorie en de reservelegertheorie en toetst ze op hun bruikbaarheid.

12. Irene Bruegel, 'Women as a reserve army of labour: a note on recent British experience', in: *Feminist Review*, nr. 3, 1979, pp. 12-23.

naar de huidige crisis in Engeland (1974-1977) verfijnt ze die stelling door aan te geven dat juist *ongehuwde* vrouwen sterk door de crisis geraakt worden (al wordt dit gegeven mede beïnvloed door de jeugd/meisjeswerkloosheid), hetgeen de aanname dat gehuwde vrouwen er altijd als eerste uitvliegen tegenspreekt. Ook de stelling dat vrouwen als groep er altijd en overal *het eerste* uitvliegen gaat niet zonder meer op. Bruegel geeft aan dat vrouwen die in industriële sectoren werken, wel meer van de crisis te lijden hebben dan mannen, maar dat 'dankzij' een concentratie van vrouwen in bepaalde delen van de dienstensektor die nog steeds expansie kennen, de werkloosheid onder vrouwen tot nu toe beperkt is gebleven. Bij verdere technologische ontwikkeling zullen deze expansiemogelijkheden wellicht ook verdwijnen.

Over de kwaliteit van de arbeidsplaatsen waar vrouwen nog in terecht kunnen is tot nu toe niets gezegd. Het onderzoek van Bruegel gaat hoofdzakelijk in op het *aantal* arbeidsplaatsen dat ondanks de economische crisis voor vrouwen is overgebleven. We kunnen uit het voorafgaande konkluderen dat effecten van de economische crisis op de werkgelegenheid voor vrouwen veel gedifferentieerder zijn dan vaak wordt aangenomen, en dus ook heel precies moeten worden onderzocht. Floya Anthias¹³ bekritiseert de manier waarop Beechey het gezin met de produktiewijze verbindt door er op te wijzen dat ze 'het gezin' niet tot onderwerp van onderzoek maakt, maar als een konstante faktor veronderstelt, die nuttig voor het kapitaal is omdat het profiteert van de lage vrouwenlonen — een gevolg van de economische afhankelijkheid van vrouwen van het loon van haar man. Ze stelt onder andere de aanname ter discussie dat een analyse die van de positie van getrouwde vrouwen uitgaat, niet automatisch een verklaring oplevert voor de arbeidsmarktpositie van alle vrouwen, dus ook ongehuwde.¹⁴ 'Economische afhankelijkheid' en 'getrouwde vrouwen' zijn in Beechey's analyse gegevens waar ze haar argumentatie op baseert. Zo wordt de 'economische afhankelijkheid van vrouwen', dat een te verklaren aspect van vrouwenonderdrukking

13. Floya Anthias, 'Women and the Reserve Army of Labour; a critique of Veronica Beechey', in: *Capital and Class*, nr. 10, 1980, pp. 50-63.

14. Ondanks het feit dat er algemeen verwacht wordt dat vrouwen trouwen en dat daarop in de praktijk ten aanzien van ongehuwde vrouwen vooruitgelopen wordt, blijft de noodzaak om te *onderzoeken* of die verwachting, waarbij de positie van getrouwde en ongetrouwde vrouwen zich op gelijke wijze laat definiëren en verklaren, gerechtvaardigd is.

is, door Beechey als de verklaring voor de onderdrukte (arbeids)positie van vrouwen opgevoerd.

Floya Anthias stelt bovendien de fundamentele vraag of je vrouwen wel als speciale groep in het arbeidsreserveleger kunt plaatsen, dat wil zeggen of het arbeidsreserveleger-koncept wel te ‘feminiseren’ is, en een verklaring voor de arbeidspositie van vrouwen kan geven. Ze wijst er op dat het arbeidsreserveleger-koncept bij Marx deel uitmaakt van de theorie over kapitaalakkumulatie en dat er in dit concept niet gedifferentieerd wordt naar bepaalde categorieën arbeiders (bijvoorbeeld mannen/vrouwen). Het arbeidsreserveleger is in die zin ‘seks-neutraal’. Vanuit Marx’ arbeidsreserveleger-koncept kan bijvoorbeeld niet verklaard worden *wie* er op een bepaald moment in het reserveleger zitten. Als je de samenstelling van het reserveleger naar *seks* onderzoekt levert deze benadering dus alleen een beschrijving van de karakteristieken van de werklozen, maar geen verklaring hoe mensen (mannen en vrouwen) deel van het arbeidsreserveleger worden.

Heidi Hartmann die ook op de ‘seks-blindheid’ van marxistische categorieën als het arbeidsreserveleger wijst¹⁵, waardoor deze niet verklaren waarom vrouwen bepaalde (arbeids)posities innemen of waarom ze ondergeschikt zijn, raakt aan een punt dat een bepaalde omslag in de discussies over de relatie vrouwenonderdrukking en arbeidsdeling is geweest. Haar stelling is dat vrouwen niet alleen – of in laatste instantie – door de kapitalistische produktiewijze onderdrukt worden, maar door ‘gewone’ mannen, dat wil zeggen door een patriarchale structuur; dat je dus niet moet uitgaan van het nut van vrouwenarbeid voor het kapitaal, maar dat je moet kijken waar en hoe mannen van vrouwenarbeid en van de arbeidsdeling naar seks profiteren. Het inzicht dat het kapitalisme niet de enige onderdrukkende structuur is; dat seks onderdrukking geen bijprodukt van de klasseonderdrukking is en dat de ondergeschikte positie van vrouwen(arbeid) als zodanig niet vanuit de interne logika van het kapitalistische produktieproces te verklaren is, is een stap voorwaarts.

Ten aanzien van het arbeidsreserveleger-koncept kunnen we konkluderen dat de arbeidsdeling naar seks verondersteld en niet verklaard wordt, en dat ze slechts ‘beschreven’ wordt in termen van het proces van kapitaalakkumulatie, waardoor het veeleer iets zegt

15. Heidi Hartmann, ‘The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism’, in: *Capital and Class*, nr. 8, 1979, pp. 1-33.

over de kapitalistische produktiewijze dan over de essentie van vrouwenonderdrukking.

Enkele theoretische problemen met betrekking tot de arbeidsdeling naar sekse

Het complexe systeem van de arbeidsdeling naar sekse wordt gewoonlijk uitgewerkt in een aantal tweedelingen, zoals arbeid buitenshuis/binnenshuis, betaalde/onbetaalde arbeid, loonarbeid/huishoudelijke arbeid, reproductietaken/produktieve taken. De arbeidsdeling naar sekse wordt in deze tweedelingen steeds getypeerd aan de hand van één aspekt, zoals bijvoorbeeld het economiese aspekt bij het begrippenpaar betaalde/onbetaalde arbeid of de plaats waar de arbeid wordt verricht bij buitenshuis/binnenshuis. Een kader waarbinnen deze tweedelingen met elkaar in verband worden gebracht ontbreekt vooralsnog. De begrippenparen waar deze tweedelingen uit zijn opgebouwd, bestaan uit komplementaire elementen¹⁶, wat een vergelijking van mannen- en vrouwentaken bemoeilijkt. (Op de komplementariteit komen we nog terug.) We kunnen ze alleen nog maar als 'anders' typeren, terwijl ze feitelijk ook korresponderen met 'hoger' en 'lager'.

Als we mannen- en vrouwentaken onder één noemer proberen te brengen, zodat ze wel vergelijkbaar worden, verschuiven we het probleem. Door huishoudelijke arbeid, kinderverzorging en opvoeding, vrijwilligerswerk te benoemen als arbeid bekritisieren we wel impliciet het seksisme in twee belangrijke sociologische tradities: we zetten ons zowel tegen het *rolbegrip* en de daarmee samenhangende 'naturalistische' verklaring af, als tegen de seksistische vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan het *marxistische arbeidsbegrip*. Maar door alle activiteiten werk te noemen kunnen we de specificiteit van de verschillende soorten werk uit het oog verliezen. Zo is bijvoorbeeld het verschil tussen werk onder loonafhankelijke verhoudingen of onder gezinsverhoudingen minstens zo belangrijk om de positie van vrouwen te begrijpen, als de overeenkomsten tussen loonarbeid en gezinsarbeid.

Steeds opnieuw moet de rechtvaardiging van arbeidsdeling naar sekse door verwijzing naar natuurlijke eigenschappen worden ontkracht. Het duidelijkste voorbeeld in dit verband ten aanzien van

16. F. Edholm e.a., a.w., pp. 124-125.

vrouwen is de legitimering van het ‘moeder’-schap. Door beide seksen wordt dat nog steeds – meer dan welk ander ‘vak’-vrouwschap ook – als specifieke, aangeboren vrouwenvaardigheid en taak gezien en behouden. Aangezien mannen die eigenschappen zouden missen, scheppen ze in het ‘gunstigste’ geval de *voorwaarden* voor het moederen door de kost te verdienen, en ‘moederen’ ze eventueel wat in hun vrije tijd.

We gaan hier nog verder in op de manier waarop mannelijk en vrouwelijk zich als begrippen tot elkaar verhouden, omdat categorieën waarin de arbeidsdeling naar sekse wordt beschreven niet sekse-neutraal zijn. Mannelijk en vrouwelijk zijn zo gedefinieerd dat elk element op zich aanvulling van het andere element behoeft. De elementen mannelijk en vrouwelijk zijn tegelijkertijd ook elkaars tegenhanger en houden elkaar daarmee in evenwicht. Het karakteriseren van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen als polaire en tegelijkertijd komplementaire principes refereert aan een ‘natuurlijke, door God gegeven orde’. Ook mannelijke en vrouwelijke arbeid zijn als komplementair en polair aan elkaar gedefinieerd. De principes van komplementariteit en polariteit die ten grondslag liggen aan de arbeidsdeling naar sekse staan voor wederzijdse afhankelijkheid, verdoezen het ongelijke in de verdeling en maken mannen- en vrouwenarbeid onvergelijkbaar. In de termen waarin we de arbeidsdeling naar sekse gewoonlijk vangen: loonarbeid / huishoudelijke arbeid, betaalde / onbetaalde arbeid, dienstverlenende / produktieve arbeid, leidinggevende / uitvoerende arbeid, herhalen ze zich.

De begrippen waarmee we de arbeidsdeling naar sekse beschrijven zijn dus ontleend aan dezelfde opvattingen die we ter discussie willen stellen. Het verder uitwerken van de manier waarop mannelijkheid en vrouwelijkheid zich tot elkaar verhouden, kan een aanzet zijn om die onvergelijkbaarheid / ongelijkheid vanuit een andere optiek te benaderen, en het sekse-vooordeel in de als gegeven gehanteerde categorieën te onderkennen en te bestrijden.

Daarbij gaat het niet alleen om die categorieën die de komplementariteit zelf tot uitdrukking brengen, maar ook om categorieën die in het aangeven van die samenhang en in globale analyses over vrouwenarbeid onproblematiseren zijn gehanteerd als een gegeven faktor – en daarmee tot feit lijken te zijn geworden. Voorbeelden hiervan zijn kwalifikatiecategorieën, zoals die onder andere in funktieklassifikatiesystemen worden gebruikt. De verregaande mate van arbeidsdeling in onze maatschappij wordt

gekenmerkt door het bestaan van 'functies' die in een hiërarchies verband zijn gerangschikt. Een dergelijke rangschikking kan alleen worden gelegitimeerd door functies verschillend te kwalificeren, hetgeen tot kwalifikatiecategorieën als ongeschoold, geoefend en geschoold heeft geleid, categorieën die op het kapitalistische productieproces zijn toegesneden. Categorieën als geschoold, ongeschoold en geoefend suggereren een bepaalde mate van objectiviteit in benoeming en rangschikking van functies terwijl ze in feite uiterst aanvechtbaar zijn. Door kwalifikaties als 'ongeschoold' kritiekloos over te nemen wordt zowel de samenhang tussen toewijzing van functies en seksepositie versluierd, als de koppeling van lage waardering aan vrouwenarbeid. Zonder dat we hier tot in details willen ingaan op de konsekwenties van de aanname dat vrouwenarbeid ongeschoolde arbeid zou zijn, trachten we met een aantal vragen het problematische aan te geven van een dergelijke categorie. Wat zegt 'ongeschoold' bijvoorbeeld over de werkelijk vereiste kwalifikatie ten aanzien van een functie; welke kwalifikatie/vaardigheden worden *expliciet* vereist; hoe worden ze gewaardeerd; welke historische ontwikkelingen zijn daarin waarneembaar; hoe hangt de waardering van kwalifikaties samen met noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid? Louise Kapp Howe laat bijvoorbeeld zien dat in functieklassificatiesystemen, verzorgende beroepen heel laag scoren. Een kinderverzorgster in een crèche wordt in dezelfde klasse ingeschaald als een parkeerwachter, terwijl we toch mogen veronderstellen dat het passen op kinderen 'hogere' eisen stelt dan het passen op auto's.¹⁷

Dat de waardering van kwalifikaties geen vaststaand gegeven is blijkt alleen al als we de kapitalistische maatschappijen met andere maatschappijen vergelijken. Elders worden oudere mensen (overigens ook mannen) gewaardeerd omdat ze *wijs* en *ervaren* zijn. In onze maatschappij staat dit soort ervaringskennis laag aangeschreven. Hier bepalen kapitalistische productie-eisen voor een groot deel welk soort kwalifikaties hoog gewaardeerd worden: scholing en vakkennis én een reeks eigenschappen die mannen zich eigen maken via een tweede, 'verborgen' leerplan, zoals ambitie, geldingsdrang, competitiedrang. Dergelijke eigenschappen zijn onderdeel van hun sekse-identiteit. Vrouwenarbeid wordt voor een groot deel door tegenovergestelde eigenschappen gekenmerkt of tot die eigenschappen beperkt, met dien verstande dat die eigenschappen vaak niet worden gewaardeerd,

17. Louise Kapp Howe, *Pink Collar Worker*. New York 1977, p. 238.

omdat ze als ‘natuurlijk’ worden verondersteld (vingervlug, netjes, aanpassingsvermogen, verzorgende instelling). Vrouwenarbeid is dus in feite niet vergelijkbaar met mannenarbeid, maar wordt wel in kwalifikatiekategorieën benoemd (lees: onderschat) waarin mannen als norm zijn genomen.

Stagnatie in het onderzoek naar vrouwenarbeid lijkt tot resultaat te hebben dat er regelmatig op ‘wetmatigheden’ wordt teruggevallen om ontwikkelingen in de arbeidspositie van vrouwen te ‘verklaren’, zonder dat deze zogenaamde wetmatigheden zelf eens tot onderwerp van onderzoek worden gemaakt (terwijl bestaand onderzoek, zoals dat van Bruegel, wordt genegeerd). Resultaten van onderzoek kunnen ook zelf weer als wetmatigheden gaan functioneren. Voorbeelden van het aannemen van bepaalde (ontwikkelings)wetten zijn onder andere de stellingen, dat bij economische recessie vrouwen als eerste uit het arbeidsproces worden gestoten; dat routinematig werk dat overblijft na mechanisering meestal vrouwenwerk wordt en daarmee samenhangend dat wanneer de status van bepaalde ‘mannenberoepen’ gedaald is, vrouwen deze overnemen¹⁸; dat vrouwen een slechte arbeidspositie hebben omdat ze ‘ongeschoold’ zijn, enzovoort.¹⁹ Doordat de wetmatigheden niet op hun ‘wet’-matigheid getoetst worden, worden inzichten die op het tegendeel wijzen veeleer als uitzondering op de regel beschouwd – of blijven als ‘nog te verklaren’ liggen – hetgeen een andersoortige benadering van de problematiek vertraagt of zelfs uitsluit. Stellingen als ‘vrouwen vliegen er bij crises als eerste uit’ zijn niet alleen wetenschappelijk dubieus, maar blokkeren ook een strijdbare politieke stellingname voor het behoud van resterende arbeidsplaatsen. Het aannemen van zo’n wetmatigheid kan tot een ongemerkt defaitisme leiden, doordat men zich al bij voorbaat neerlegt bij de dingen die gaan komen (bijvoorbeeld automatisering, rationalisering, inkrimping).

18. Evelyne Sullerot, *Geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid*. (1968), Nijmegen (SUN) 1979, deel 1, ‘Geschiedenis’, pp. 16-195.

19. Zo lijkt de wetmatigheid dat vrouwen in-status-gedaald mannenwerk overnemen in bepaalde opzichten op te gaan, want waarneembaar; als het duidelijkste voorbeeld hiervan wordt in het algemeen kantoorwerk aangehaald. De omgekeerde redenering, dat de status van vrouwenwerk stijgt als mannen tot dat beroep toetreden – zoals in de verpleging –, doet zich ook gelden. Door echter bijvoorbeeld de statusbarometer als ‘verklaring’ te hanteren voor processen van verschuiving in arbeidssectoren en (individuele) arbeidsposities wordt niet alleen een categorie als ‘status’ op zijn simpelst gebruikt, maar is men ook niet in staat greep te krijgen op de kern van de verschuivingsprocessen.

Slotopmerkingen

Door in dit artikel aan te geven dat arbeidsdeling naar sekse niet *de* verklaring voor vrouwenonderdrukking geeft, en in te gaan op de beperktheid van vraagstellingen vanuit marxistische concepten, op het onproblematiseren gebruik van bepaalde begrippen en categorieën, en het onzorgvuldig hanteren van wetmatigheden lijkt de suggestie gewekt dat het allemaal niet zo veel heeft opgeleverd – zij het dan voldoende stof voor frustratie en afwijzende reacties. Voor een deel zal dit de afgenomen belangstelling voor vrouwenarbeid in vrouwenstudies ook wel verklaren.

Andere aspecten van vrouwenonderdrukking, zoals seksualiteit en moederschap – die evenzeer wetenschappelijk onderzoek behoeven –, staan nu op de voorgrond en geven zicht op ervaringen en factoren van vrouwenlevens en vrouwenonderdrukking die tot nu toe ontbraken, hetgeen nieuwe gezichtspunten aangeeft die onze blik verbreden en die de stagnatie op andere terreinen wellicht kan doorbreken. Waar lijf-issues en arbeids-issues tot nu toe voornamelijk als twee verschillende aspecten van vrouwenonderdrukking worden onderzocht, pleiten wij ervoor om de inzichten die de lijf-issues hebben opgeleverd te gebruiken als nieuwe gezichtspunten ten aanzien van vrouwenarbeid en ze als inspiratiebron te laten werken om de theorievorming over vrouwenarbeid verder te ontwikkelen. We weten al dat seksuele repressie en arbeidssituatie in het verleden nauw met elkaar verbonden waren. De beperkingen die vrouwen zijn opgelegd ten aanzien van de beroepsuitoefening kwamen voort uit opvattingen over vrouwelijke seksualiteit: arbeid buitenshuis werd gezien als het voorportaal van de prostitutie.²⁰ Verkrachting door mede-arbeiders, opzichters en bazen leidde in Amerika tot de eerste zelfstandige vormen van vakorganisatie van vrouwen.²¹

Het wordt tijd dat de arbeidsdeling naar sekse zélf tot onderwerp van onderzoek wordt genomen. Voorlopig kunnen we konkluderen dat het voor een beter begrip van het seksistische karakter van de arbeidsdeling naar sekse noodzakelijk is systematies te onderzoeken hoe *toewijzing, kategorisering, definiëring* en *uitvoering* van arbeid verknoopt zijn met noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

20. E. Sullerot, a.w., pp. 31, 93 en 102.

21. Mary Bulzarik, 'Sexual harassment at the workplace', in: *Radical America*, vol. 12, nr. 4, 1978.

Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand

Dienstboden zijn er altijd geweest, maar nooit was hun aantal in de westerse wereld zo groot als in de tweede helft van de negentiende eeuw. De agrarische, vroegkapitalistische samenleving was toen in ontbinding; een stedelijke, industriële, in sociaal en cultureel opzicht meer uniforme samenleving was bezig te ontstaan. Het dienstbodentijdperk was onderdeel van deze overgangsfase en is onlosmakelijk verbonden met de wijze waarop individuen en sociale groepen inspeelden op de nieuwe sociale mogelijkheden.

De behoefte aan huishoudelijk personeel werd vooral gevoeld door de snel groeiende stedelijke burgerstand. Dit is niet volledig verklaarbaar als we alleen kijken naar de vele, deels nieuwe, huishoudelijke en verzorgende taken van de huisvrouw; statusoverwegingen speelden een even grote, zo niet belangrijker rol. Wie er een dienstbode op na hield, ging door voor respectabel; wie het zonder moest doen, behoorde duidelijk tot het lagere volk. Het aantal dienstboden bepaalde voor een belangrijk deel iemands sociale status en was op landelijk nivo graadmeter voor de welvaart van een volk. Financiële drempels waren tot het laatste kwart der negentiende eeuw niet onoverkomelijk. De personeelslasten waren laag dankzij het grote aanbod van arbeidskrachten. Daar de werkgelegenheid, met name op het platteland, geen gelijke tred hield met de snelle groei van de bevolking en veel ouders niet in staat waren hun kinderrijke gezinnen te onderhouden, zagen jongeren zich genoodzaakt werk te zoeken in de huishoudingen van de meer gegoede standen.¹

1. Dienstboden trof men aan in alle sociale lagen, behalve in de lagere volksklasse: boerenarbeiders, fabrieksarbeiders en dagloners. Om recht te doen aan deze verscheidenheid van werkgevers gebruik ik voor de dienstbodenhoudende groep in dit artikel de term 'burgerstand'. Deze omvatte volgens het *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving* (Amsterdam 1836-1861, 6 delen) 'al wie niet tot den boeren- of adelstand behoort' en in engere zin 'de beschaafdere,

Opvallend is dat het beroep in de negentiende eeuw steeds minder mannen telde. Ten dele is dit toe te schrijven aan economische overwegingen van de zijde der nieuwe werkgevers: mannen waren duurder, zowel in loon als voor de belasting. Maar ook de verspreiding van de burgerlijke moraal speelde hier een rol. Deze benadrukte de eigen persoonlijkheid, verantwoordelijkheid en zelfstandigheid van het mannelijk individu, eigenschappen die onverenigbaar waren met de dienstbodenrol. De ideale bediende immers was 'soms een man die speelt voor bediende, dan weer een bediende die speelt voor man'²; een autonome persoonlijkheid had hij niet. Voor mannen was het beroep dan ook ongeschikt en onwaardig, temeer daar de onproductiviteit van de mannelijke bediende beschouwd werd als verspilling van arbeidskracht en dus strijdig met de negentiende eeuwse arbeidsmoraal.³

Voor vrouwen telde dit alles niet. Dienstbode was het meest respectabele beroep dat een meisje kon uitoefenen. De ondergeschikte positie van de dienstbode, die haar werkgevers absolute gehoorzaamheid en toewijding verschuldigd was, sloot aan bij de maatschappelijk inferieure plaats van vrouwen en hun rechteloosheid ten opzichte van vaders en echtgenoten. Bovendien bood de huishoudelijke dienst het arbeidersmeisje bescherming, deugdzzaamheid en een leerschool voor haar toekomstige huisvrouwenrol, voordelen die zij volgens de burgerij in haar ouderlijk milieu tevergeefs zou zoeken.

Probleemloos verliep het contact tussen de sociale klassen niet. Met de groei van de sektor huishoudelijke diensten drong zich ook de

arbeidende, neringdoende of van matige middelen bestaande volksklasse, kleinhandelaars, handwerkers, winkeliers, fabrikanten, kunstenaars, geleerden, ambtenaars, renteniers e.d.g.'. Geciteerd bij P.R.D. Stokvis, 'Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, nr. 10, maart 1978, pp. 70-86, hier p. 73. Het merendeel van het huispersoneel was in dienst bij leden van de burgerstand, in de beperkte betekenis van het woord. Waar in dit artikel deze term gebruikt wordt, leze men echter ook hogere burgerij en boerenstand.

2. J.P. Sartre, 'Introduction', in: Jean Genet, *The Maids and Deathwatch*, New York 1962, pp. 20-21. Geciteerd bij: Lewis A. Coser, 'The Obsolescence of an Occupational Role', in: *Social Forces*, vol 52, september 1973, pp. 31-40, hier p. 36.

3. Zie bijvoorbeeld J. Jean Hecht, *The Domestic Servant Class in Eighteenth-Century England*, Londen 1956, pp. 178-179; en Rolf Engelsing, 'Der Arbeitsmarkt der Dienstboten im 17., 18. und 19. Jahrhundert', in: H. Kellenbenz (red.), *Wirtschaftspolitik und Arbeitsmarkt*, München 1974, pp. 159-237, hier pp. 191-194.

dienstbodenkwestie op. Mevrouwen klaagden luidkeels over onbetrouwbare en onbekwame dienstmeiden. Dienstboden uitten hun onvrede in eerste instantie door het snel wisselen van dienstje, later ook door de oprichting van dienstbodenbonden. Massale aanhang kregen deze organisaties niet.⁴ Het merendeel van de werkende vrouwen koos voor een stilzwijgender, zij het niet minder duidelijk protest: zij verlieten de dienst zodra zich, in het begin van de twintigste eeuw, alternatieve beroepsmogelijkheden voordeden. Niet toevallig lagen deze opnieuw in de dienende sfeer, zij het nu bij overheid en bedrijfsleven.⁵

In de meeste landen deed de overheid pogingen de terugloop te keren. Afgezien van een geringe opleving in de jaren dertig bleef het aanbod echter dalen. Het dienstbodentijdperk was na 1918 op z'n retour en na de Tweede Wereldoorlog definitief voorbij. Weliswaar bleef de huishoudelijke dienstensektor groot, maar jonge, inwonende dienstmeisjes trof men er nauwelijks meer in aan. Hun plaats werd ingenomen door oudere, gehuwde, part-time werksters.⁶

Dienstboden zijn lange tijd weinig serieus genomen. In dit artikel wil ik aangeven dat dit ten onrechte was en dat de recente belangstelling voor dienstboden in de negentiende eeuw meer gewicht heeft dan het achterhalen van de werkomstandigheden in een willekeurig vrouwenberoep. Dienstbodengeschiedenis is belangrijk vanwege de vele vertakkingen naar andere terreinen, zoals migratie, socialisatie, sociale mobiliteit, beroepskeuze en de verhouding tussen de sociale klassen, maar vooral vanwege de invloed van vrouwen op de modernisering van de samenleving aan het eind van de negentiende eeuw. De betekenis van het beroep is mijns inziens nauwelijks te overschatten en was mogelijk groter dan welk ander beroep in de negentiende eeuw.

4. Zie voor de Algemene Nederlandsche Dienstboden Bond, opgericht naar aanleiding van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid: Lydia Hagoort, 'De Nederlandse dienstbode rond 1900', in: *Een Tipje van de Sluier. Vrouwengeschiedenis in Nederland*. Amsterdam 1978, pp. 99-105. Zie ook het maandblad *Ons Streven*, dat de Bond vanaf 1902 uitgaf.

5. Zie voor een histories overzicht van vrouwenberoepen in de moderne tijd: Patricia Branca, *Women in Europe since 1750*. Londen 1978.

6. Zie voor dienstboden in het Interbellum in Nederland en de houding van de nederlandse overheid: Agnes van Steen, 'Het dienstbodenvraagstuk en de werkloosheid', in: *Een Tipje van de Sluier*. Deel 2. Amsterdam 1980, pp. 56-64. Zie voor dienstboden in Nederland na de Tweede Wereldoorlog: Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945-1955*. Nijmegen (SUN) 1978, pp. 69-73.

Dit artikel gaat vooral over de vrouwen die het dienstbodenberoep uitoefenden. De mevrouwen zullen slechts zijdelings ter sprake komen. De nadruk wordt gelegd op de positieve kanten van het beroep. Natuurlijk had het dienstbodenbestaan ook minder aangename kanten, maar door hier van uit te gaan en de negatieve aspecten te sterk te benadrukken kan men geen zicht krijgen op de betekenis van het dienstbodenberoep voor de vrouwen die er direct mee te maken kregen en de invloed die deze dienstverhouding heeft gehad op de verspreiding van een burgerlijk normen- en waardenpatroon. De ‘zieligheidsbenadering’ die we in de dienstbodenliteratuur zo dikwijls tegenkomen is ten dele ahistories en doet geen recht aan de vrouwen die dit beroep uitoefenden.

In dit artikel komen achtereenvolgens de omvang van de dienstbodenklasse, de sociale achtergronden van dienstmeisjes, de keuze voor het dienstbodenberoep, de mogelijkheden tot opwaartse sociale mobiliteit en de invloed van het beroep op de verspreiding van een burgerlijk cultuurpatroon ter sprake. Op de meeste zaken ga ik niet tot in details in. Zo’n uitwerking zou meer ruimte vergen dan in dit verband mogelijk is en bovendien zijn veel aspecten voor Nederland nog nauwelijks onderzocht. Waar dat nodig en mogelijk is zal ik daarom gebruik maken van buitenlands materiaal.

Alvorens op bovengenoemde punten in te gaan, besteed ik aandacht aan de houding van tijdgenoten die, net als historici later, de dienstbode nauwelijks serieus namen.

I

Rond de eeuwwisseling was het dienstbodentijdperk op zijn hoogtepunt. Ruim 10% van de nederlandse beroepsbevolking was in 1899 werkzaam als dienstbode en bijna de helft van de geregistreerde werkende vrouwen oefende dit beroep uit.⁷ Desondanks was de dienstbode het stiefkind in de sociale kwestie. Huishoudelijk personeel was zo vanzelfsprekend dat er in de media nauwelijks over werd geschreven. Gebeurde dit wel dan was het in de regel naar aanleiding van werkgeversklachten of in het kader van een algemeen belang als de verheffing der lagere standen. Slechts zelden stond het welzijn van de dienstboden centraal en als al iemand begrip toonde

7. *Uitkomsten der Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, 1899.* Deel 12, 2e aflevering. 's-Gravenhage 1902.

voor haar moeilijke arbeidspositie, dan was de toon waarop daarover geschreven werd vrijwel zonder uitzondering paternalisties. Progressieve groeperingen, inclusief de vrouwenbeweging, vormden daarop geen uitzondering.⁸

Die geringe aandacht was ten dele het gevolg van de uitzonderlijke positie die de dienstbode innam. Zij werd niet gezien als zelfstandige werkkraacht, maar in de eerste plaats als lid van het werkgeversgezin. Dit maakte haar bijzonder kwetsbaar en buitengesloten van de beschermende maatregelen die voor andere beroepen tot stand kwamen. Tussen overheid en gezin bestond in de negentiende eeuw een strikte taakverdeling. De overheid bekommerde zich om het algemeen belang, het gezinshoofd bemoeide zich met dat van zijn huisgenoten. Aangezien de dienstbode tot de laatste gerekend werd viel ook zij onder de beschikkingsmacht van het gezinshoofd en waren problemen in de dienstrelatie in de eerste plaats gezinsproblemen, waarover de overheid geen zeggenschap had.

Het vanouds patriarchale karakter van de relatie tussen werkgever en werknemer bleef in het geval van de huishoudelijke dienst gehandhaafd en versterkte de onmondige positie van de dienstbode. Deze relatie was er een van wederzijdse verplichtingen: de dienstbode verzorgde zo goed mogelijk het huis en de huisgenoten en kreeg daarvoor in ruil onderdak, voedsel en bescherming. Bij ziekte en ouderdom had de werkgever de morele plicht de dienstbode te ondersteunen.⁹ Hoewel in toenemende mate strijdig met de praktijk bleven kerk en werkgevers dit ideaalbeeld koesteren. Hieraan werd de houding van de dienstbode gemeten en op deze relatie doelden de velen die klaagden dat vroeger de dienstboden zoveel beter en de mevrouwen zoveel geschikter waren. Het aspect van trouw en toewijding van de dienstbode werd daarbij het meest benadrukt en de onvrede van die zijde afgedaan met een verwijzing naar het door God ingestelde onderscheid der standen.

8. Zie Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. 2 delen. Leiden/Amsterdam 1967; hier deel 2, pp. 355-356; L. Hagoort, a.w.; Een blad dat zich opvallend positief opstelt ten opzichte van de dienstbode is *Belang en Recht*, het orgaan van het Comité tot Verbetering van den Maatschappelijken en Rechtstoestand der Vrouw in Nederland, van den Vrouwenbond te Groningen en van de Vereeniging 'Thugatêr' te Amsterdam. Zie met name de serie artikelen van redaktrice Henriëtte van der Mey in de jaargang 1900 (juli-augustus).

9. Zie voor de voorwaarden waaronder deze relatie kon functioneren: Cissie Fairchilds, 'Masters and Servants in Eighteenth Century Toulouse', in: *Journal of Social History*, vol. 12, nr. 3, voorjaar 1979, pp. 369-393; Lewis A. Coser, a.w., pp. 35 e.v.

Het vasthouden aan de ideale patriarchale relatie en de baas-in-eigen-gezin theorie versterkten elkaar en maakten overheidsbemoeienis met de dienstbode onmogelijk. Eerst twintig jaar nadat de eerste arbeidswet voor vrouwen tot stand kwam en pas nadat door de Kinderwetten het absolute vaderlijk gezag op de helling was gezet, werd een eerste arbeidsregeling voor de dienstbode tot wet (1909).¹⁰ Daar bleef het voorlopig bij. Noch de ziekwet, nog de invaliditeits- en ouderdomswet waren van toepassing op huishoudelijk personeel. Voor de politieke partijen, inclusief de SDAP, bleef de bevrijding van de dienstbode ondergeschikt aan het belang van het gezin.¹¹

De hierboven beschreven houding was niet typerend voor Nederland alleen. In andere westerse landen toonde men evenmin serieuze belangstelling voor de dienstbode. Historici sloten zich hierbij aan. Pas nu de dienstbode definitief tot het verleden behoort, is daarin verandering gekomen. Met name door de recente ontwikkeling van vrouwengeschiedenis en een verruiming van het onderzoeksgebied van sociale geschiedenis zijn veel onderzoekers op het spoor van de dienstbode gezet. Qua thematiek zijn deze studies bijzonder gevarieerd, ook als zij zich nadrukkelijk bepalen tot de dienstbode. Als hoofdthema's zijn te noemen: beschrijvingen van het dienstbodenbestaan, waarin veel aandacht wordt besteed aan de dagindeling en de verhouding tussen dienstbode en werkgever; sociaal-ekonomiese studies, waarin de samenstelling van de dienstbodenhoudende en de dienstbodenleverende groepen, de situatie op de arbeidsmarkt en de toekomstmogelijkheden van dienstboden aan de orde komen; onderzoek naar de beleving van de dienstrelatie en de betekenis daarvan voor de persoonlijkheid van de dienstbode en voor de dienstbodenhoudende groepen.

De recente ontdekking van de dienstbode en het feit dat dienstbodengeschiedenis zo veelomvattend is, maakt het gevaar voor overdrijving en onjuiste beeldvorming niet denkbeeldig. Vooral

10. Deze Wet op het Arbeidscontract regelde het aangaan van een arbeidsovereenkomst en behelsde een aantal beschermende maatregelen voor arbeiders, zoals de doorbetaling van loon bij ziekte of ongeval gedurende maximaal 6 weken. Zie voor de verdere inhoud van deze wet en de behandeling in de Staten Generaal: Mr. W.J. van Welderen baron Rengers, *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland*. Deel 3 (door W.H. Vermeulen), 's-Gravenhage 1950, pp. 101-116. Zie voor de implicaties die deze wet had voor dienstboden en hun werkgevers: Jhr. Mr. H. Smitsaert, *De arbeidsovereenkomst der dienstboden*. Haarlem 1908.

11. Zie L. Hagoort, a.w.

wanneer afzonderlijke aspecten van het dienstbodenbestaan of deelgroepen van het dienstbodenbestand worden behandeld, wordt de historische en sociale kontekst waarbinnen dit alles zich afspeelde, gemakkelijk onderbelicht en worden konklusies met betrekking tot subgroepen al snel veralgemeniseerd tot het gehele dienstbodenbestand. Misplaatst sentiment, variërend van nostalgie tot verontwaardiging en medelijden blijft dan vaak niet achterwege.¹² De negentiende-eeuwse dienstboden waren echter noch de seksueel misbruikte slachtoffers van een arrogante burgerstand, noch de getrouwe Aagjes die hun leven in dienst stelden van het welbehagen der goeie standen.

II

De huishoudelijke dienstensektor werd in de negentiende eeuw gemonopoliseerd door jonge ongehuwde vrouwen. In Nederland telde men in 1899 nog slechts 7930 mannelijke bedienden, wat gelijk stond aan 0,5% van de mannelijke beroepsbevolking en 4% van het totale dienstbodenbestand. Ten opzichte van 1849 betekende dit zowel absoluut als relatief een achteruitgang: de 19601 mannelijke bedienden vormden toen nog 16% van het nederlandse dienstbodenbestand.¹³ Ook in andere westerse landen zien we een

12. Onder prostituees en ongehuwde moeders trof men veel ex-dienstboden aan. In 1900 was bijvoorbeeld 50% van de parijse prostituees dienstbode geweest (P. Guiral, G. Thuillier, *La Vie Quotidienne des Domestiques en France au XIXe siècle*. Parijs (Hachette) 1978, p. 132). Dit lijkt veel, maar letten we op de banen die meisjes uitoefenden, dan is dit percentage minder schokkend. Met name in de steden was de meerderheid van de meisjes werkzaam als dienstbode. Dat zoveel dienstmeisjes een buitenechtelijk kind ter wereld brachten of als prostituees gingen werken, is daarom niet zonder meer terug te voeren op de specifieke relatie werkgever-dienstbode. Zinvoller is het om dit probleem te relateren aan de seksuele moraal van burgerij en arbeidersklasse in het algemeen. Zie voor een interessante benadering van de seksuele voorkeur van burgerheren voor prostituees: Jonathan Gathorne-Hardy, *The Rise and Fall of the British Nanny*. Londen 1972. In veel dienstbodenliteratuur staat de personeelsrijke huishouding van adel en hoge burgerij centraal. Hier werkte echter slechts een minderheid van het dienstpersoneel. De nostalgie die we in veel tv-series aantreffen is ook in het dienstbodenonderzoek aanwezig. Een goed voorbeeld van deze goede-oude-tijd-benadering, waarin ook vooral over de personeelsrijke huishoudingen wordt geschreven is: Frank E. Huggett, *Life Below Stairs*. Stevenage, Hertford, 1977. Zie ook: Frank Dawes, *Not in front of the servants*. Londen 1973.

13. Zie: Wantje Fritschy, 'De economische ontwikkelingen in Nederland in de

feminisering van het dienstbodenberoep: in het Duitse Rijk was het aandeel der mannen in 1907 slechts 1,2% en in Engeland in 1901 8,5%. In het meer agrarische en minder geurbaniseerde Frankrijk was dit percentage in 1901 nog aanzienlijk, 18%, maar in vergelijking met 1851 was ook hier sprake van een fikse daling.¹⁴

Het mannelijk deel van het dienstbodenbestand was niet alleen kleiner, maar had ook een andere samenstelling. De nederlandse beroepstelling van 1899 maakte voor het mannelijk personeel onderscheid tussen veertig functies, voor de vrouwen slechts tussen drie. Onder de dienstboden in engere zin, waartoe het overgrote deel van de vrouwen behoorde, trof men nauwelijks mannen aan.¹⁵ Van concurrentie hadden vrouwen dus weinig last. Mannen oefenden andere, in de regel gespecialiseerde, hogere en waarschijnlijk beter betaalde functies uit. Gezien de hoge gemiddelde leeftijd van de mannen en de gehuwde staat van de meerderheid lijkt het aannemelijk dat het beroep voor hen een permanenter karakter had dan voor vrouwen.¹⁶ Of een groot deel van de mannen bovendien uitwonend was, zoals voor Engeland is gekonstateerd, is voor Nederland niet met zekerheid te stellen.¹⁷

De vrouwelijke bediende was in de regel ongehuwd. Dit volgde gedeeltelijk uit de structurele kenmerken van het beroep. In

19e eeuw en de vrouwenarbeid', in: *Vrouwen, kiesrecht en Arbeid in Nederland 1889-1919*. OWP-4, Groningen 1977, pp. 104-121, hier pp. 112-114. De daling van het aantal mannelijke bedienden was ook het gevolg van een achteruitgang in het aantal inwonende boerenknechten. Zie bijvoorbeeld Liskje Flapper, *Het dienstpersoneel en de overige arbeidskrachten bij de Friese boeren in de 19e eeuw*, ongepubliceerd referaat voor een doktoraal werkgroep RU Groningen, 1979; Jannie Poelstra, 'Vrouwenarbeid in de Groninger Veenkoloniën aan het eind van de 19e eeuw', in: *Vrouwen, Kiesrecht en Arbeid in Nederland 1889-1919*. a.w., pp. 122-186, hier pp. 151 e.v.

14. Zie voor Duitsland: Rolf Engelsing, 'Das häusliche Personal in der Epoche der Industrialisierung', in: Rolf Engelsing, *Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten*. Göttingen 1973, pp. 225-261, hier p. 232; zie voor Engeland en Frankrijk: Theresa McBride, *The Domestic Revolution*. Londen 1976, p. 45.

15. Voor vrouwen werd een onderscheid gemaakt tussen huisbewaarders (220), dienstboden (189.358) en tuinlieden (3). Onder de mannelijke bedienden treffen we 3622 dienstboden aan (45%), veel stalbedienden (28%) en tuinlieden (17%). Daarnaast waren er jachtopzieners, huisbewaarders, timmerlieden, huisschilders e.a. die tot de sektor huishoudelijke diensten gerekend werden.

16. 64% van de mannen was gehuwd en slechts 16% was jonger dan 23 jaar.

17. Zie Pamela Horn, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*. Dublin 1975, pp. 71-72. Het aantal mannelijke uitwonende bedienden (met name tuinlieden en koetsiers) bleef in Engeland groeien tot in de twintigste eeuw.

tegenstelling tot de mannelijke bediende waren haar taken in grote mate diffuus en niet gespecificeerd. Zij kon ingezet worden voor alle huishoudelijke arbeid, van het aanmaken van de kachels tot het verzorgen van de kinderen. Anders dan in de meeste beroepen bleef de eenheid van wonen en werken hier regel en werd er nauwelijks onderscheid gemaakt tussen arbeidstijd en vrije tijd: vaste werktijden, vastgestelde vrije dagen en vrije besteding van de vrije tijd waren in de meeste huishoudingen een ongekende luxe. De dienstbodenrol leek dan ook eerder gemodelleerd naar een gezinsrol dan naar een beroepsrol, met dit verschil dat in de huisvrouw- en kinderrol compensaties waren ingebouwd die de dienstbode in de regel moest ontberen.¹⁸ Daar van de dienstbode verwacht werd dat zij ten allen tijde beschikbaar was, was een zelfstandig gezinsleven uitgesloten. Beroeps- en gezinseisen waren niet met elkaar te verenigen en gehuwde vrouwen konden en wilden dan ook nauwelijks in aanmerking komen voor dit beroep.¹⁹

Nog om een andere reden was het beroep ongeschikt voor gehuwde vrouwen. In de negentiende eeuw hechtte men binnen de burgerstand veel belang aan privacy en een besloten gezinsleven. Vreemden in de huishouding betekende niet alleen gemak en aanzien, maar ook bedreiging. Dienstboden waren op de hoogte van het gebeuren binnenshuis, hoorden de ruzies tussen meneer en mevrouw en de verhalen over anderen tijdens de maaltijd. Loyale dienstboden die solidair waren en wisten te zwijgen, waren daarom voor de werkgever van uitermate groot belang.²⁰ De dienstbode met weinig

18. Zie L.A. Coser, a.w., p. 33; zie Regina Schulte, 'Dienstmädchen im herrschaftlichen Haushalt', in: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, vol. 41, 1978, pp. 879-920, over de wens werkelijk als gezinslid behandeld te worden (pp. 897-900).

19. Bij de beroepstelling van 1909 werd een aparte tabel opgenomen voor gescheiden vrouwen en weduwen; deze werden daarvoor onder de gehuwde vrouwen vermeld. Hieruit blijkt dat er in dat jaar niet 16.597 gehuwde dienstboden waren, zoals op p. 381 staat vermeld, maar slechts 6.009 (= 8,3% van de gehuwde werkende vrouwen). *Uitkomsten der Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, 1909*. Deel 2, 2e aflevering. 's-Gravenhage 1912. Waar men wel veel gehuwde dienstboden aantrof was in het zuiden van de Verenigde Staten, onder de niet-blanke dienstboden. Maar deze woonden in de regel zelfstandig. Zie: David M. Katzman, *Seven days a week*. New York 1978, p. 199.

20. In *Ons Streven* (jrg. 1, nr. 2, februari 1902) werd melding gemaakt van een rechtszaak in Rotterdam tegen een dienstbode door haar meester, een predikant te 's-Gravenhage. De dienstbode had verteld dat de predikant een jeugdige tante had gekust en haar onbehoorlijk had toegesproken. Kommentaar van *Ons*

banden buitenshuis leek daarvoor de beste garantie te bieden. Mede om deze reden werden vrijers zoveel mogelijk geweerd en waren gehuwde dienstboden ongewenst.

Voor vrouwen was het dienstje een tijdelijke fase in de levenscyclus. Voor veel meisjes begon deze direkt na het verlaten der lagere school, op twaalfjarige leeftijd, en soms eerder daar er wettelijk geen minimumleeftijd bestond voor huishoudelijke arbeid.²¹ In katholieke streken werd vaak gewacht tot na de Plechtige Kommunie. De dienstfase eindigde in de regel bij het aangaan van een huwelijk. Daarom was de gemiddelde leeftijd van dienstboden in verhouding tot andere beroepsgroepen laag.

Tabel 1. Ongehuwde dienstboden naar leeftijd, Nederland, 1899

<i>Leeftijd</i>	<i>Aantal</i>	<i>In % van het totaal aantal vrouwelijke dienstboden</i>
Beneden 12 jaar	253	0,14
12-17 jaar	38.682	20,4
18-22 jaar	60.232	31,7
23-35 jaar	53.831	28,3
36-50 jaar	13.722	7,2

Bron: Beroepstelling 1899

Ruim de helft van de dienstmeisjes was jonger dan 23 jaar. Dit was voor de werkgevers een aantrekkelijke groep, omdat er voor dienstmeisjes beneden de 21 jaar geen of weinig personele belasting verschuldigd was. Al in 1821 had de overheid werkgevers van dienstmeisjes tot 15 jaar daarvan vrijgesteld. Om ontslag op 15-jarige leeftijd tegen te gaan werd de belastingsom voor dienstmeisjes van 15 tot 18 jaar in 1843 verlaagd. In 1869 vielen vervolgens dienstboden van 18 tot 21 jaar niet langer onder het progressieve tarief voor dienstboden eerste klasse. Hun werkgevers werden vanaf dat jaar aangeslagen voor een vaste jaarlijkse som van *f* 5,—.²² Deze

Streven: 'Of de predikant nu de jonge tante niet met een kus had 'vereerd' of dat 't nu eigenlijk te doen was om aan te tonen, dat een dienstbode niet mocht vertellen wanneer haar heer een jeugdige dame een kus geeft, is ons niet recht duidelijk'. In artikel 1639p van de Wet op de Arbeidsovereenkomst van 1909 lezen we dat 'dringende reden voor ontslag aanwezig is als de arbeider bijzonderheden aangaande des werkgevers huishouding of bedrijf, die hij behoorde geheim te houden, bekend maakt'. Geciteerd bij H. Smislaert, a.w., p. 59.

21. Zie *De Huisvrouw*, jrg. 14, nr. 44, 6 juni 1885.

22. Zie Mr. W.A. Reiger, 'De statistiek der dienstboden-houdende gezinnen', in: *De Economist*, 1890, pp. 801-817, hier pp. 805-806; Josine Blok en Jannie

belastingpolitiek was mede bedoeld als arbeidsbescherming voor jonge dienstboden, maar werkte vooral in het financiële voordeel van de werkgevers. De grote groei van het aantal dienstmeisjes in de leeftijdsgroep 15-18 jaar in de periode 1846-1847 tot 1887-1888 met 226% zal zeker mede veroorzaakt zijn door de maatregel van 1843.²³

Maar ook de vraag naar oudere, en dus duurdere dienstboden nam in dezelfde periode snel toe. In het belastingjaar 1846-1847 hadden ruim 40.000 nederlandse gezinnen een dienstbode eerste klasse – dus van 18 jaar of ouder – in huis, 41 jaar later was dat aantal gestegen tot bijna 70.000, een toename van 73%. In dezelfde periode was het aantal dienstboden eerste klasse met 69% vermeerderd tot ruim 93.000.²⁴ Bij de beroepstelling van 1889 kwam men op een totaal van 157.173 vrouwelijke dienstboden. Daarmee was de sektor huishoudelijke diensten de grootste werkverschaffer voor vrouwen: ruim 45% van de geregistreerde vrouwelijke beroepsbevolking vond hier werk. Deze eerste plaats bleef ook in de daaropvolgende jaren behouden, zij het dat het aandeel van de dienstboden op de totale vrouwelijke beroepsbevolking geleidelijk afnam.²⁵

Poelstra, 'Het verbod van het onderzoek naar het vaderschap en de dubbele moraal', in: *Socialisties-Feministische Teksten 1*. Amsterdam (Sara) 1978, pp. 125-167, hier p. 137. Onder dienstboden eerste klasse vielen *niet*: de werkboden, de dienstmeisjes beneden de 18 jaar, de huisbewaarders, tuinlieden en stalknechten.

23. W.A. Reiger, a.w., p. 815.

24. W.A. Reiger, a.w., pp. 804, 810, 813.

25. *13e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960*. Deel 10 C, Hilversum 1966, pp. 10-11.

Tabel. Vrouwelijke dienstboden en hun aandeel in de vrouwelijke beroepsbevolking.

Jaar	Aantal dienstboden	Dienstboden in procenten van de vrl. beroepsbevolking
1849	117.981	32,0
1859	147.251	47,8
1889	157.179	45,1
1899	189.585	43,9
1909	205.398	38,1
1920	211.345	33,6
1930	234.446	30,7
1947	183.439	19,5
1960	114.046	12,3

Zie voor de betrouwbaarheid van de beroepstellingen: *13e Algemene Volkstelling*, a.w., pp. 9 en 46. De hierbovengenoemde cijfers wijken soms af van die in de oorspronkelijke telling: zo staat bijvoorbeeld in 1909 in de beroepstelling voor huishoudelijk personeel bij vrouwen het hogere cijfer 215.046. In de telling van 1849 zijn vermoedelijk veel boerendienstboden als landarbeidsters geteld. Zie

Bovengenoemde cijfers zeggen weinig als we niet weten hoeveel vrouwen deelnamen aan het arbeidsproces. Tabel 2 geeft hierover voor het jaar 1899 gegevens. Aangezien 91% van de vrouwelijke dienstboden in dat jaar ongehuwd was, heeft de tabel alleen betrekking op de ongehuwde vrouwen.

Tabel 2: Arbeid van ongehuwde vrouwen per leeftijdsgroep

<i>Leeftijd</i>	<i>% werkende vrouwen</i>	<i>Dienstboden in % van de vrl. ongeh. beroepsbevolking</i>	<i>Dienstboden in % van de vrl. ongeh. bevolking</i>
12-13 jaar	8,9	42,3	3,8
14-15 jaar	24,9	51,8	12,9
16-17 jaar	39,4	55,4	21,8
18-22 jaar	50,7	56,2	28,5
23-35 jaar	53,0	50,9	27,0
36-50 jaar	47,9	43,4	20,8

Bron: Beroepstelling 1899

In alle leeftijdsgroepen was huishoudelijke loonarbeid het belangrijkste beroep voor ongehuwde vrouwen. Ruim een kwart van de nederlandse vrouwen had dienstbodenervaring als zij in het huwelijk trad. Op grond van de beroepstelling is geen onderscheid te maken naar sociale afkomst, maar we mogen aannemen dat de vrouwelijke arbeidskrachten voornamelijk afkomstig waren uit de arbeidende klasse. Dit betekent dat minstens de helft van de vrouwen uit lagere sociale milieus gedurende een deel van haar leven als dienstmeisje werkzaam was.²⁶

III

In het vrouwentijdschrift *De Huisvrouw* startte in 1883 een discussie over de wenselijkheid kindermisjes te rekruteren uit de betere, beschaafde kringen. Dat dit thema aangesneden werd was niet zo vreemd. Het blad was voorstander van verruiming van beroepsmogelijkheden voor misjes uit de burgerstand en had

voor andere tellingen ook: Selma Leydesdorff, *Verborgene arbeid, vergeten arbeid*. Assen 1977, hoofdstuk 1; J. Poelstra, a.w., pp. 151-152.

26. In Engeland was in 1881 één misje op de drie in de leeftijdsgroep 15-20 jaar als dienstbode werkzaam. Zie P. Horn, a.w., p. 25.

bepaald geen hoge dunk van het beschavingspeil van het gros der dienstboden, waartoe ook de kindermeisjes gerekend werden. Toch was de redaktie weinig ingenomen met de idee jonge dames als kindermeisje aan te stellen. Het was niet passend voor hen een betrekking in het gezin van vreemden te moeten aanvaarden, vooral 'daar men immers van kindermeiden vaak diensten te vergen heeft, die men gevoegelijk aan jonge dames van opvoeding niet kan opdragen'.²⁷

Dienstmeiden kwamen uit een andere stand dan de beschaafde burgerstand waartoe de lezeressen van *De Huisvrouw* behoorden. Uit welke sociale groep precies is moeilijk te bepalen. In *De Huisvrouw* schreef men afwisselend over 'kleine burgerstand', 'handwerksklasse', 'volksklasse' en 'fatsoenlijke armen', in een enkel geval zelfs over 'het werkelijk schuim des volks'. Nemen we aan dat de indeling in sociale klassen zoals die voor 1850 voor Nederland is opgesteld, zich in de daaropvolgende decennia niet ingrijpend wijzigde, dan betekent dit dat dienstboden afkomstig waren uit de arbeidende klasse (werklieden, arbeiders en armen) en de onderste laag van de kleine burgerij of burgerstand.²⁸

Deze voorlopige konstatering — er is in Nederland voor zover ik weet nooit systematies onderzocht uit welke sociale groepen dienstboden afkomstig waren — wordt bevestigd door gegevens uit andere nederlandse tijdschriften én door buitenlands onderzoek. In Amerika was meer dan de helft van de dienstboden in 1900 afkomstig uit lagere sociale milieus, dat wil zeggen uit niet-blanke of immigrantenfamilies. In Duitsland, waar in 1910 door de Bond van Duitse Vrouwenverenigingen een onderzoek werd georganiseerd in twaalf grote steden, leverden handwerkslieden, lagere ambtenaren, landbouwers en arbeiders de dienstboden. Opvallend is dat de meerderheid van de handwerkslieden- en arbeidersdochters afkomstig was van het platteland. Stedelijke arbeiders leverden als groep de minste dienstboden. Ditzelfde is ook gekonstateerd voor enkele franse steden in de negentiende eeuw.²⁹

Duidelijker dan uit welke sociale laag blijkt hieruit dat stedelijke dienstmeisjes in meerderheid afkomstig waren van het platteland. In Engeland was de uittocht van meisjes van het platteland zelfs zo

27. *De Huisvrouw*, jrg. 13, nr. 14, 8-12-1883 (hoofdartikel).

28. P.R.D. Stokvis, a.w., p. 80.

29. Zie voor Amerika: D.M. Katzman, a.w., hoofdstuk 2; voor Duitsland: Uta Ottmüller, *Die Dienstbotenfrage*. Münster 1978, p. 65; voor Frankrijk: Th. McBride, a.w., p. 94, en C. Fairchilds, a.w., pp. 382-385.

groot, dat in sommige distrikten een groot jongenoverschot ontstond, wat gepaard ging met ernstige sociale ontwrichtingen.³⁰ Voor vrouwen was het dienstbodenberoep de meest toegepaste manier om de overstap van platteland naar stad te realiseren. Daar het hierbij om grote aantallen ging, droegen zij in belangrijke mate bij tot de groei van de stedelijke bevolking. Toen de urbanisatie over het hoogtepunt heen was daalde in de regel ook het aanbod van dienstboden, wat in de steden tot een soms ernstig dienstbodentekort aanleiding gaf. Stedelijke arbeidersdochters toonden weinig animo deze plaatsen in te nemen. Zij kozen bij voorkeur beroepen waarin de werkgevers minder beslag legden op de vrije tijd van hun personeel. De meer positieve houding ten aanzien van fabrieksarbeid en de uitbreiding van alternatieve beroepsmogelijkheden – met name in het grootwinkelbedrijf – in de twintigste eeuw maakte het dienstje nog minder aantrekkelijk.³¹

Ook wanneer dienstmeisjes niet de grote stad opzochten om een baan te zoeken, bleven zij meestal niet in de ouderlijke woonplaats. Zij dienden, na de eerste leerperiode, bij voorkeur in andere gemeenten. Bij de – vaak jaarlijkse – wisseling van dienst werden grote afstanden afgelegd. Dienstboden, ook nederlandse, vormden dan ook een belangrijke komponent van de binnenlandse migratiestroom.³²

IV

Vrouwenarbeid werd in de negentiende eeuw verschillend beoordeeld: wat voor vrouwen uit de burgerstand niet passend was, was vanzelfsprekend voor hun seksegenoten uit de arbeidende klasse. Zowel van gehuwde vrouwen als van dochters werd daar verwacht, dat ze meewerkten en hun bijdrage leverden aan het gezinsinkomen. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw gingen er in Nederland stemmen op de arbeid van gehuwde vrouwen te verbieden, opdat zij zich geheel en al aan hun huisvrouwentaak konden wijden. Arbeid van meisjes en ongehuwde vrouwen werd alleen in bepaalde sectoren problematies en schadelijk geacht.³³

30. P. Horn, a.w., pp. 32-33.

31. Zie bijvoorbeeld R. Engelsing, 'Der Arbeitsmarkt der Dienstboten...', a.w., pp. 222-230.

32. Zie J. Poelstra, a.w., p. 178; Th. McBride a.w., hoofdstuk 2.

33. Zie S. Leydesdorff, a.w., vooral hoofdstuk 2; Magdaleen Kingmans, 'De

In de arbeidende klasse was het dus normaal dat ongehuwde dochters hun eigen brood verdienden. Waarom zovelen, met name als ze afkomstig waren van het platteland, kozen voor het dienstbodenberoep lijkt minder vanzelfsprekend. Het werk zelf was niet zwaarder dan in landbouw of industrie, maar de arbeidstijd was onbeperkt en het contact met kollega's minimaal. Het was een eenzaam beroep en de mogelijkheden tot familiebezoek waren schaars. Ook het op jonge leeftijd verlaten van het ouderlijk huis en de inwoning bij vreemden, die vaak meer interesse toonden in de arbeidskracht dan in het welzijn van hun personeel, maakte het beroep in vergelijking met andere arbeid niet bijzonder aantrekkelijk.

Vanuit het perspectief van werkgelegenheid was de keuze voor het dienstbodenberoep verstandig. In de landbouw nam het aantal permanente arbeidsplaatsen in de tweede helft van de negentiende eeuw af. Wel was er veel vraag naar seizoenskrachten, maar het loon dat in die korte tijd verdiend werd was onvoldoende om de daarop volgende lange periode van werkloosheid te overbruggen. De industrie telde in Nederland slechts mee in een beperkt aantal gebieden en trok bovendien voornamelijk mannelijke werknemers aan. Behalve de kleinhandel resteerde dan alleen nog de atelierarbeid en de huisindustrie.³⁴

Het dienstbodenberoep had op al deze banen voor dat de kans op werkloosheid er in verhouding gering was. In de regel verhuurde een meisje zich voor een vastgestelde periode en al kon zij tussentijds gemakkelijk worden ontslagen, in de praktijk kwam dit gezien de grote vraag naar dienstboden waarschijnlijk niet op grote schaal voor. Het beroep had als tweede voordeel dat kost en inwoning geregeld waren. Een kamertje hoefde niet gehuurd te worden en wat nog belangrijker was, het meisje werd niet aan haar lot overgelaten in de vreemde stad, maar opgevangen in de beschermde omgeving van het werkgeversgezin. Dat die werkgevers zich vaak weinig aan hun personeel gelegen lieten liggen, doet aan dit feit weinig af.

Bovendien had het dienstbodenberoep een lange traditie. Voor

wetgeving op de vrouwenarbeid', in: *Vrouwen, Kiesrecht en Arbeid in Nederland 1889-1919*, a.w., pp. 187-214.

34. Zie voor atelierarbeid: *Naaisters in Amsterdam 1870-1914*. Publikatie van het Historisch Seminarium, Amsterdam 1979; voor vrouwenarbeid in landbouw en industrie: W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw*. Amsterdam 1940 (reprint Nijmegen (SUN) 1976); en voor de huisindustrie en de fabrieksarbeid: S. Leydesdorff, a.w.

meisjes op het platteland was het dienstje ook in vroegere eeuwen normaal en ook dochters uit de handwerkstand kregen hun opleiding vaak in de huishouding van anderen. Waar in de directe omgeving onvoldoende mogelijkheid was, werd ook toen een werkgeversgezin gezocht in de steden.³⁵ Het verschil met voorgaande eeuwen was echter dat in de negentiende eeuw geld verdienen en positieverbetering als motief belangrijker was. Het beroep bood de kans te ontsnappen aan de armoede en de drukte binnen de vaak overvolle ouderlijke woning en een uitzichtloze toekomst op het platteland. Meer dan in voorgaande eeuwen fungeerde het dienstbodenberoep als overstap naar een stedelijk leven, wat in de ogen van veel meisjes betekende een vrijer, minder eentonig en rijker leven.³⁶

Behalve het traditionele aspekt moet hier ook de status van het beroep genoemd worden. In vergelijking met andere vrouwenberoepen bood het dienstbodenberoep maatschappelijk aanzien, niet in de laatste plaats omdat het gezien werd als een opleiding tot huisvrouw en omdat het werk binnenshuis gedaan werd, wat de mogelijkheid tot contact met mannen minimaal maakte. Dit werd niet door alle sociale groepen als een voordeel beschouwd – ik noemde al de geringe neiging van stedelijke arbeidersmeisjes om dit werk te aanvaarden – maar werd door ouders die zichzelf als bijna-burgerstand beschouwden zeker meegeteld. In sommige negentiende eeuwse bronnen werden dienstboden ook duidelijk onderscheiden van arbeiders.³⁷

Het bovenstaande is een aanwijzing dat het grote aanbod van dienstboden niet verklaard kan worden uit economische noodzaak alleen. Ook waar in de nabijheid van de ouderlijke woning werk voorhanden was, zelfs als dit huishoudelijke arbeid was, trok men bij voorkeur naar verderaf gelegen streken en het liefst naar de steden.

In vergelijking met meisjes uit de burgerstand, die tot hun huwelijk thuis bleven, maar ook met werkende meisjes in andere beroepen, die eveneens vaak bij de ouders in bleven wonen, moest het dienstmeisje al vroeg zelfstandig zijn. Van het ouderlijk gezag kwam zij weliswaar

35. Zie R. Engelsing, *Der Arbeitsmarkt...*, a.w., p. 183; Louise A. Tilly en Joan W. Scott, *Women, Work, and Family*. New York 1978, met name deel I, 2.

36. Zie bijvoorbeeld U. Ottmüller, a.w., pp. 70-71.

37. Zie P.R.D. Stokvis, a.w., pp. 75 en 78; Jacques Giele en Geert Jan van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', in: *Mededelingenblad*. Orgaan van de NVSG, nr. 45, mei 1974, pp. 2-32, rekenen dienstboden tot de werklieden en niet tot de arbeiders (p. 25).

onder dat van de werkgever, maar dit was met name in de negentiende eeuw minder absoluut dan dat van de ouders. De afhankelijkheid was minder groot dan die welke thuisblijvende meisjes ervoerden.³⁸ Ver weg van de ouderlijke woning had de dienstbode een grote mate van bewegingsvrijheid: zij kon zelfstandig beslissen over huwelijk, trek naar een andere gemeente en verandering van werkgever. Meer dan andere meisjes had zij de mogelijkheid haar positie te verbeteren en zelfstandig een besluit te nemen over haar toekomst. Het was juist deze onafhankelijkheid die de dames uit de dienstbodenhoudende stand een doorn in het oog was.³⁹

V

De negentiende eeuwse maatschappij was in sociaal opzicht allerm minst staties, zeker niet in de tweede helft. Het 'wij willen dat elk blijve in dien Stand, waarin hij door de Voorzienigheid is geplaatst' kon niet langer de arbeidende klasse imponeren. Zelfs dienstboden waren niet langer overtuigd van de juistheid van deze stelling en de Dienstbodenbond die dit motto in haar vaandel voerde wist zegge en schrijve één lid te werven. Dat een buitenlandse bond, die wel opkwam voor verbetering van de positie van de dienstbode er 250 had, was voor de oprichters van de nederlandse bond een groot raadsel.⁴⁰ Anders dan handwerkslieden en arbeiders zochten dienstboden zelden de samenwerking en de kollektieve actie om hun positie in bedrijf en maatschappij te verbeteren. Hun pogingen vooruit te komen lagen op het individuele vlak: binnen het beroep, door sparen en door huwelijk.

Binnen de dienstbodenstand bestond een duidelijke hiërarchie, niet alleen tussen mannen en vrouwen, maar ook tussen vrouwelijke dienstboden onderling. Deze kwam tot uitdrukking in de hoogte van het loon, die weer een afspiegeling was van de stand waarin men

38. In veel dienstbodenliteratuur wordt juist de afhankelijkheid en onzelfstandigheid van de dienstbode benadrukt, met name bij Leonore Davidoff, 'Mastered for life: servant and wife in Victorian and Edwardian England', in: *Journal of Social History*, VII, nr. 4, 1974, pp. 406-428, hier p. 409. Mijs inziens wordt daarbij teveel uitgegaan van haar *formele* afhankelijke positie.

39. Zie met name het dienstbodentijdschrift *Versnapering*, dat in 1871 voor het eerst verscheen bij uitgeverij Brückwilder in Vlaardingen.

40. *Versnapering*, jrg. 2, nr. 11, 2 juni 1872.

diende en de functie en leeftijd van de dienstbode: oudere dienstboden werden beter betaald, gespecialiseerde betrekkingen eveneens.⁴¹ Daar er voor het dienstbodenberoep geen opleiding bestond werd de scholing opgedaan in de praktijk. Men begon de loopbaan op de onderste sport van de dienstenladder, als kindermisje, loopmisje of hulpje in een dienstbodenrijke huishouding of – en dit kwam vaker voor daar de meeste gezinnen slechts één of twee dienstmeiden hadden – als meid voor alle werk in een gezin dat zich eigenlijk geen dienstbode kon permitteren. In beide gevallen was deze scholingsfase van tijdelijke duur en kon de dienstbode zich daarna als ervaren kracht verhuren.

Hierna begon de eigenlijke loopbaan, met de mogelijkheden tot promotie. Binnen eenzelfde huishouding kon deze bestaan uit funktieverandering en/of uit regelmatige loonsverhoging.⁴² De meest gebruikelijke vorm bestond echter uit het veranderen van betrekking. Het snelle wisselen van dienstje, gebruikelijk in de tweede helft van de negentiende eeuw, was vanuit de dienstbode bekeken niet alleen een manier om een betere mevrouw te krijgen, maar ook om een betere, dus hoger betaalde betrekking te veroveren. Binnen het dienstbodenberoep was dit de meest voorkomende en beste manier om je positie te verbeteren.⁴³

Ook buiten het dienstbodenberoep was positieverbetering mogelijk. De ervaring die men als dienstbode opdeed maakte, zonder dat er sprake was van geïnstitutionaliseerde scholing of bijscholing, horizontale en verticale beroepsmobiliteit mogelijk. Voor een dergelijk beroep hanteren sociologen de term 'bridging occupation'. Wil een beroep als brug naar andere beroepen funktionseren dan moet het voldoen aan de volgende kenmerken: het impliceert resocialisatie en bevordert de onafhankelijkheid van de beroepsuitoefenaar, het leidt tot kontakten met nuttige informatiebronnen en het biedt de financiële mogelijkheden om over te gaan tot beroepsverandering,

41. Zie bijvoorbeeld Th. McBride, a.w., hoofdstuk 3.

42. *De Huisvrouw*, jrg. 18, nr. 48, 9 september 1889, bevat het verhaal van een mevrouw die zeer veel onaangename dingen met dienstboden heeft beleefd. Duidelijk wordt wel dat haar dienstboden boven hun normale loon een halfjaarlijkse extra bijdrage voor de bruidsschat kregen, die met de tijd van dienen steeg. Zie ook Th. McBride, a.w., p. 64.

43. Zie voor een dienstbodenkarrière: Margaret Powells, *Below Stairs*. Londen 1968.

wat in de regel wordt uitgelegd als het opzetten van een eigen bedrijf.⁴⁴

Het dienstbodenberoep voldeed aan al deze kenmerken. Op de resocialisatie kom ik nog terug. Hier volstaat dat de dienstbode door haar beroep in aanraking kwam met een ander normen- en waardenstelsel dan zij gewoon was in haar ouderlijk milieu. Deels tot vreugde, maar ook tot misnoegen van de werkgevers nam zij daar iets van over. Het aspect van onafhankelijkheid, nodig om nieuwe wegen in te kunnen slaan, is in het vorige hoofdstuk al aan de orde geweest: dienen buiten de ouderlijke woonplaats, weinig contact met familieleden, het zelfstandig moeten beslissen over allerlei zaken en ook het late huwen bevorderden de onafhankelijkheid van de dienstbode ten opzichte van haar ouderlijk milieu. Tevens, en dit valt ook onder het tweede kenmerk, was de dienstbode in de gelegenheid namens anderen op te treden: een deel van de verantwoordelijkheid van de meester werd afgewenteld op de dienstbode. Als inkoopster verving zij de huisvrouw, als kindermisje of nanny de moeder en als huishoudster de vrouw des huizes. Toegang tot nuttige informatiebronnen over andere banen en tot personen die haar konden adviseren had de dienstbode ten eerste door haar werkgever. Maar ook de contacten met winkeliers en andere dienstboden waren in dit opzicht van belang.

Tot slot het financiële aspect. Dienstbodenlonen lijken in verhouding tot de bedragen die in andere vrouwenberoepen verdiend konden worden, niet buitensporig.⁴⁵ De dienstbode had echter geen onkosten voor voedsel en huisvesting. Wanneer zij geen geld naar huis stuurde en niet te kampen kreeg met lange perioden van werkloosheid was het haar mogelijk een aanzienlijk deel van haar loon te sparen. Dat dit ook gebeurde blijkt uit het feit dat dienstboden goede klanten waren van de spaarbanken.⁴⁶

Ik heb in het bovenstaande steeds gesproken over de *vrouwelijke*

44. L. Broom, J.H. Smith, 'Bridging occupations', in: *The British Journal of Sociology*, Vol. XIV, nr. 4, december 1963, pp. 321-334.

45. Th. McBride, a.w., hoofdstuk 3. Volgens McBride waren dienstbodenlonen hoger dan die in vergelijkbare vrouwenberoepen. Het bedrag dat in advertenties in nederlandse bladen omstreeks 1880 veelvuldig wordt genoemd is 80 à 90 gulden per jaar.

46. Zie Rolf Engelsing, 'Das Vermögen der Dienstboten in Deutschland zwischen dem 17. und 20. Jahrhundert', in: Walter Grab (red.), *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*. Band 3, Tel Aviv 1974, pp. 227-256. Zie ook J. Poelstra, a.w., p. 179.

dienstbode. Toch is de ‘bridging occupation’-theorie oorspronkelijk toegepast op mannelijk huispersoneel en voor deze groep lijkt hij ook meer op te gaan. Mannen gebruikten het beroep als opstap voor een maatschappelijke carrière, vaak als zelfstandig ondernemer in de horekasektor.⁴⁷ Vrouwen hadden in dit opzicht minder mogelijkheden. Ten eerste omdat er voor de vrouwelijke dienstbode, die zoals ik eerder al aangaf een andere kennis opdeed dan mannen, weinig maatschappelijk emplot was. Ten tweede traden de meeste vrouwen na het dienstbodenberoep in het huwelijk, waarna zij officieel geen beroep meer uitoefenden.

Dit betekent evenwel niet dat het dienstbodenberoep voor vrouwen geen brugfunctie vervulde. We moeten echter niet kijken naar de officieel erkende beroepen, maar naar het doel wat de meeste meisjes voor ogen stond: het huwelijk. Het dienstbodenberoep was een van de beste opleidingen tot de huisvrouwenbaan en werd ook als zodanig maatschappelijk gewaardeerd. Voor meisjes was het een van de weinige mogelijkheden om zelfstandig hun maatschappelijke positie te verbeteren. De kenmerken van het dienstbodenberoep brachten mee dat dienstmeisjes hun echtgenoten veelal buiten de ouderlijke woonplaats vonden. Het tijdelijk vertrek uit de plaats van herkomst werd daarmee permanent. Omdat de huwelijksleeftijd van dienstboden vaak hoger was dan de gemiddelde, was de kans op een oudere echtgenoot groot. Oudere mannen hadden op jongens van 20 jaar voor dat hun financiële en maatschappelijke positie aantrekkelijker was. Uit onderzoek in Frankrijk en Duitsland blijkt bovendien dat stedelijke dienstboden vaak trouwden met mannen uit de ambachtelijke en de handelssector.⁴⁸ Of dit in vergelijking met het ouderlijk milieu een werkelijke sociale stijging betekende is echter onduidelijk. Uit een onderzoek in de gemeente Veendam, een half-agrarische plaats waar de meerderheid van de dienstboden diende in een boerenhuishouding, bleek wel dat veendamse meisjes die dienstbode werden bijna uitsluitend uit arbeidersgezinnen kwamen, terwijl dienstboden die in Veendam trouwden dit maar in de helft van de gevallen met arbeiders deden.⁴⁹

47. Zie L. Broom, J.H. Smith, a.w.; J.J. Hecht, a.w., pp. 181-189.

48. Zie Th. McBride, a.w., hoofdstuk 5; C. Fairchilds, a.w., p. 385; U. Ottmüller, a.w., p. 76.

49. Bevolkingsregisters van de gemeente Veendam 1860, 1870, 1880; Register der huwelijksacten in de gemeente Veendam 1880-1892; zie ook J. Poelstra, a.w., p. 180; P.R.D. Stokvis, a.w., p. 83: ‘Menig “werkmeid” werd door haar huwelijk met een ambachtsman herschapen in een “juffrouw”.’

Als de echtgenoot toch arbeider was, kon het huwelijk met een dienstbode hem de mogelijkheid bieden tot maatschappelijke stijging. Dienstboden brachten vaak een aardige bruidsschat mee, waarmee niet zelden een bedrijfje werd opgezet.⁵⁰ De dienstbodenervaring van de vrouw kon dan bijzonder van pas komen. De ex-dienstbode was, in de woorden van Violette Leduc over haar moeder, ‘geduldig, gedwee, gedweër dan anderen omdat ze bij anderen in dienst was geweest’. Als vrouw van een zakenman ‘pakte ze, zeulde ze, toonde ze stalen behang zonder dat ze het beu werd naar de verhalen van haar gefortuneerde klanten te luisteren’.⁵¹

Nog op een ander punt laat Violette Leduc ons zien hoe de dienstbodenervaring voor vrouwen een stimulans kon zijn tot positieverbetering: ‘Je moet leren, zei mijn moeder. Ik wil niet dat je er later net als ik onder lijdt niets te hebben geleerd’.⁵²

Lang niet alle dienstboden waren in staat gebruik te maken van de mogelijkheden die het dienstbodenberoep bood. Sommigen bleven daarvoor te kort in de dienst, weer anderen ondervonden te veel tegenslag. Maar het is frappant dat we in het verhaal over de moeder van Violette Leduc zowel de negatieve als de positieve gevolgen van een dienstbodenbestaan tegenkomen. Afkomstig van het platteland diende zij in een personeelsrijke huishouding. Daar wordt zij zwanger van de zoon des huizes, waarop vertrek uit de woning der werkgever volgt. Na jaren van armoede en hard werken om het kind te kunnen onderhouden trouwt zij met een man van opleiding, en begint een eigen zaak. Financieel gaat het hen goed. De dochter wordt opgevoed met de idee dat wie mee wil tellen in deze maatschappij vooruit moet komen. Leren is daartoe een eerste vereiste.

Het levensverloop van deze dienstbode is slechts ten dele uitzonderlijk. De meeste dienstboden hadden niet de handicap van een buitenechtelijke zwangerschap, voor velen ging de stijging op de maatschappelijke ladder minder ver. In essentie geeft het verhaal echter goed weer wat de sociale mogelijkheden waren voor dienstmeisjes in de negentiende eeuw.

50. Zie U. Ottmüller, a.w., p. 76.

51. Violette Leduc, *De bastaard*. Amsterdam 1971 (Eerste druk, Parijs 1964), p. 68.

52. Idem, p. 69.

VI

In de tweede helft van de negentiende eeuw was de afstand tussen de sociale groepen groot en het begrip voor en de kennis van elkaars levenswijze gering. Door de zakelijke arbeidsverhoudingen en het sterke standsdenken waren de kontakten tussen deze werelden beperkt. Waar de standen elkaar raakten was er wel een sterke neiging het waarden- en gedragsspatroon van de hogere stand over te nemen, als voorbereiding op een daadwerkelijke 'standsverheffing'. Dit laatste was niet onmogelijk, daar de mogelijkheden tot opwaartse sociale mobiliteit in de loop van de tweede helft der negentiende eeuw in ruimere mate dan voorheen aanwezig waren.⁵³

Het bestaan van verschillende sociale groepen weerspiegelde zich in het naast elkaar bestaan van meerdere kultuurpatronen. Over seksualiteit, huwelijk, opvoeding, arbeid en toekomst werd zeer uiteenlopend gedacht. Wel deden de maatschappelijk toonaangevende groepen pogingen hun kultuurpatroon tot het algemeen geldende te maken, met name via de wetgeving.⁵⁴ Toen na 1870 de ontevredenheid en de sociale onrust onder leden van de arbeidende klasse groter werd, werd die bemoeienis intensiever. Behalve op de jeugd richtte deze zich toen vooral op de vrouw. Zij werd beschouwd als middel om de arbeidende klasse te verburgerlijken of op te voeden zoals het toentertijd genoemd werd. Als moeder, echtgenote en huishoudster moest zij de voorwaarden scheppen voor een ordentelijk gezinsleven en een goed-burgerlijke opvoeding van man en kinderen.⁵⁵

Daar de directe kontakten tussen de sociale groepen gering waren, richtte deze opvoedingsijver zich met name op de dienstboden die 'geboren uit de onderste lagen der maatschappij, gedurende jaren in

53. Zie voor het standsdenken en de overname van waarden- en gedragsspatronen: P.R.D. Stokvis, a.w., pp. 80-83; voor de mogelijkheden tot positieverbetering: J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*.

(Amsterdam 1968) Nijmegen (SUN) 1976, hoofdstuk 14.

54. Zie voor de levenshouding der lagere standen rond 1850: Jacques Giele, 'Arbeidersbestaan', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 1976, Nijmegen (SUN) 1976, pp. 21-96; voor de gedragsregels der burgerij: F.L. van Holthoorn, *Mensen in Europa*, Alphen aan den Rijn 1977, pp. 120 e.v.

55. Zie voor Nederland bijvoorbeeld: Ali de Regt, 'Arbeidersgezinnen en industrialisatie: ontwikkelingen in Nederland 1880-1918', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 4, nr. 1, mei 1977, pp. 3-27, hier pp. 14 e.v.; *De Huisvrouw*, jrg. 13, nr. 7, 20-10-1883 (hoofdartikel).

nauwe aanraking met de beschaafde klassen leven'.⁵⁶ Dat niet alle mevrouwen gerekend konden worden tot de beschaafde klassen is een ander verhaal. Het was de plicht van de huisvrouw beschaafde, goede dienstboden te vormen, 'niet zozeer tot ons eigen genoegen, als wel om hen te ontwikkelen tot goede, toekomstige burgeressen van de staat'.⁵⁷ Ook de vrouwen droegen hun steentje bij aan het opwerpen van een dam tegen het rode gevaar.

Maar haar taak ging verder. Ongeveer tezelfder tijd als waarop in de damespers artikelen verschijnen over de gebrekkige huishoudelijke capaciteiten van huisvrouwen uit de burgerstand, wordt ook de huishoudelijke opvoeding van de arbeidende klasse met extra verve gepropageerd. De vrouwen uit de volksklasse zijn volgens het toonaangevende blad *De Huisvrouw* ongelooflijk onwetend in dit opzicht. Zo zij al thuis zijn en niet uit werken gaan hebben ze te weinig tijd om hun dochters alle kneepjes van het huisvrouwenberoep bij te brengen. Voor mevrouwen ligt hier een taak. En daar deze niet alle arbeidersdochters kunnen bedienen ligt hier eveneens een taak voor de nieuw te stichten huishoudscholen.⁵⁸

In hoeverre de pogingen van mevrouwen succesvol zijn geweest is onduidelijk. Wel weten we dat in de dienstrelatie twee verschillende sociale groepen met elkaar in contact kwamen. Dienstmeisjes kwamen in meerderheid uit de arbeidende klasse, mevrouwen in de regel uit de grote burgerij of de middenstand.⁵⁹ Waar deze werelden in de negentiende eeuw nog sterk gescheiden waren, zien we in de twintigste eeuw een gedeeltelijke toenadering. Ideeën en gedragspatronen die voorheen alleen bij de hogere sociale lagen gemeengoed waren, zijn langzamerhand doorgedrongen in bredere kring. Nieuwe ideeën over vrouwenarbeid en gezinsbeperking die allereerst bij de burgerij ingang vonden drongen in bepaalde sociale groepen sneller door dan in andere. Ook al is deze kulturele democratisering niet volledig geweest, zij heeft plaatsgevonden.⁶⁰ De

56. *De Huisvrouw*, jrg. 17, nr. 11, 23-7-1887.

57. Ibidem.

58. *De Huisvrouw*, jrg. 17, nr. 45, 17-3-1888.

59. Zie noot 1. Het merendeel van de dienstbodenhoudende gezinnen behoorde niet tot de grote burgerij, wat onder meer blijkt uit het grote aantal huishoudens met 1 of 2 personeelsleden: in Engeland had in 1911 slechts 1 op de 5 werkgevers meer dan 2 bedienden (P. Horn, a.w., p. 23); in Lyon werkte in 1872 70% van de dienstboden alleen (Th. McBride, a.w., p. 20).

60. Zie voor de niet-volledige kulturele democratisering: Ali de Regt, 'De vorming van een opvoedingstraditie: arbeiderskinderen rond 1900', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 5, nr. 1, 1978, pp. 37-61;

vraag naar de invloed van de dienstbode hierop is bij gebrek aan onderzoek nog hoogst spekulatief, zij lijkt mij gezien de grote aantallen vrouwen die als dienstmeisje met een andere cultuur in aanraking kwamen zeker de moeite van onderzoek waard. Dienstboden waren bij uitstek in de gelegenheid nieuwe cultuurpatronen over te nemen.⁶¹

Ik heb in dit artikel sterk de nadruk gelegd op de zelfstandigheid van de dienstbode. Zonder daaraan afbreuk te willen doen mogen we echter niet vergeten dat het dienstmeisje al jong in de huishouding van anderen werd opgenomen. Zij was juist door de jeugdige leeftijd ontvankelijk voor nieuwe ideeën en leefpatronen. Dienstmeisjes kregen, ook al hadden mevrouwen zich niet nadrukkelijk die taak gesteld, een dubbele opvoeding, of in ieder geval ondergingen zij een dubbele, vaak tegenstrijdige beïnvloeding. Als we dit in verband brengen met de mogelijkheden tot opwaartse sociale mobiliteit die ik in het voorgaande deel ter sprake bracht, dan kan nader onderzoek naar de levensloop van dienstboden ons mogelijk heel wat verder brengen in onze kennis over overdracht van cultuurpatronen en de eigen bijdrage van vrouwen aan opwaartse sociale mobiliteit.

Wat deze laatste twee punten betreft wil ik nog op twee zaken de aandacht vestigen. Ten eerste moeten we gezien de tijd waarin het dienstbodenberoep *het* beroep voor meisjes uit de arbeidende klasse was, vooral letten op de maatschappelijke doordringing van de moederschapskultus en de huisvrouwenrol als enige beslommering van gehuwde vrouwen. Ten tweede en deels daaruit voortvloeiend moeten we met name kijken naar de invloed die de vrouw als moeder en echtgenote uitoefende. Waar de moeder veelvuldig verantwoordelijk is gesteld voor het maatschappelijk falen van haar kinderen, kunnen we met evenveel recht de medaille omdraaien. De idee dat achter elke met sukses opklimmende man een vrouw staat met eigen ambities, hetzij als echtgenote, hetzij als moeder lijkt mij zeer plausibel. Waar het gaat om vrouwen die als dienstbode werkzaam zijn geweest in een andere sociale klasse, zou het mij niet verbazen als blijkt dat zij de motors waren achter de karrières van hun zonen en de inspiratrices van nieuwe vrouwenrollen in de arbeidende klasse.

Lillian Breslow Rubin, *Worlds of Pain*. New York 1976 (ned. vert., *Pijn en moeite*, Baarn 1978).

61. Zie J.J. Hecht, a.w., hoofdstuk 8.

Deze doktoraalskriptie vormt de aanzet tot een onderzoek naar de dienstbode-problematiek in de negentiende eeuw in Nederland.

Vroeger was alles anders

De bijdrage van Oral History aan vrouwenstudies

Op 24, 25 en 26 oktober 1980 hing er in het meestal zo saaie en kleurloze Historische Seminarium van de Universiteit van Amsterdam een opgewonden stemming. 'Oral historians' van velerlei nationaliteiten wisselden in al dan niet gebrekkig engels, frans, duits of italiaans ervaringen uit over *oral history*. Slechts een klein aantal van de aanwezigen behoorde tot de 'oral historians' van het eerste uur. Zij herinnerden zich *oral history*-konferenties van vijf jaar geleden: niet of nauwelijks georganiseerde bijeenkomsten ergens in Engeland van een handjevol mensen, waar lezingen vaak voor meer dan de helft bestonden uit het afdraaien van bandjes waarop oude mannetjes en vrouwtjes in onbegrijpelijke engelse dialecten vertelden over hun verleden. Aan de *Internationale Oral History Konferentie* in Amsterdam was ruim een jaar van voorbereidingen voorafgegaan, bandjes werden er niet meer afgedraaid en het kleine groepje pioniers bleek te zijn aangegroeid tot ruim driehonderd mensen.

Wat is precies oral history? Wat voor ontwikkelingen hebben er op dit terrein plaatsgevonden en wat is de betekenis ervan voor vrouwenstudies? Op deze vragen willen wij, twee historika's die zelf meerdere malen op pad zijn geweest met de taperecorder, kort een antwoord geven.

De term oral history wordt gebruikt voor geschiedschrijving die zich geheel of gedeeltelijk baseert op mondelinge bronnen. Alle pogingen om voor deze engelse term een bruikbaar nederlands ekwivalent in te voeren zijn tot nu toe min of meer mislukt, zodat wij in dit artikel de engelse term zullen blijven hanteren. Tot mondelinge bronnen behoren allerlei vormen van mondelinge overleveringen en mondelinge persoonlijke herinneringen. Mondelinge overleveringen bloeien vooral in kulturen waar het schrift niet of nauwelijks verbreid is, maar ook in onze modern-westers kultuur zijn ze niet allemaal verdwenen. Kinderspelletjes, volksliedjes, familiegebruiken en bakerpraatjes bevatten allemaal elementen van mondelinge overlevering. Bij het onderzoek naar persoonlijke

herinneringen worden grofweg twee verschillende methoden gehanteerd: het laten vertellen van *levensgeschiedenissen* en het vragen naar herinneringen aan *een specifiek onderwerp*. Omdat de bestudering van mondelinge overleveringen voor vrouwengeschiedenis tot nu toe nauwelijks een rol heeft gespeeld, zullen we deze overigens niet onbelangrijke categorie buiten beschouwing laten en ons concentreren op de persoonlijke herinneringen, neergelegd in interviews.

Het gebruik van mondelinge bronnen in de geschiedwetenschap is geenszins nieuw. Voordat er in de achttiende en negentiende eeuw technieken werden ontwikkeld voor de interpretatie van vooral schriftelijke bronnen – een proces dat over het algemeen wordt aangeduid als de ‘verwetenschappelijking van de geschiedschrijving’ – werden er zowel mondelinge als schriftelijke bronnen gebruikt. Onder invloed van het positivisme gingen historici het verleden zien als een serie gegeven feiten die via krities beschouwde (schriftelijke) bronnen in principe te ontdekken en te beschrijven waren. Bronnen werden gezien als fragmenten: door middel van het aan elkaar smeden van die fragmenten kon het ‘objektieve’ verleden gerekonstrueerd worden. Binnen deze opvatting was nauwelijks plaats voor ‘subjektieve’ mondelinge bronnen. Vanaf die tijd werd mondelinge informatie als inferieur aan schriftelijke informatie beschouwd.

Pas na de Tweede Wereldoorlog is in deze situatie verandering gekomen. Aan de ene kant ontwikkelde zich het *amerikaanse type oral history*: vooraanstaande figuren werden geïnterviewd om hun herinneringen niet verloren te laten gaan. Dit type oral history is nauw verbonden met de politieke geschiedenis. Belangrijker voor vrouwenstudies is echter het ontstaan van het *britse oral history model* in de jaren zestig, met als grote voortrekker Paul Thompson.¹ Hierbij ligt de nadruk op een sociaal-historiese aanpak. Met behulp van interviews is men begonnen de geschiedenis van ‘vergeten’ groepen of ‘vergeten’ aspecten van het menselijk doen en laten te onderzoeken. Voor deze onderzoeksterreinen zijn schriftelijke bronnen schaars en bovendien in de regel opgetekend door buitenstaanders, zodat deze bronnen in feite meer informatie geven over de ideeën van deze buitenstaanders dan over de groep waarom het gaat. Dit geldt bij uitstek voor vrouwen: zelden hebben zij zelf

1. Van zijn hand verscheen een inleiding in oral history: Paul Thompson, *The voice of the past. Oral history*. Oxford 1978.

het woord genomen. Britse 'social(ist) historians' verlieten hun schrijftafels en trokken met taperecorders het land in, op zoek naar boeren, arbeiders, vrouwen en regionale en raciale minderheden die bereid waren hun geschiedenis te vertellen. Het verleden 'zoals het werkelijk was' moest gerekonstrueerd worden en teruggegeven aan degenen die het gemaakt hadden: de groepen die geen toegang hadden (gehad) tot de heersende schriftelijke cultuur. Professionele historici werkten daarbij zusterlijk en broederlijk samen met (plaatselijke) amateur-historici, volkskundigen, journalisten en mensen uit het onderwijs.

Datgene wat in Engeland gebeurde kreeg internationale verbreiding via tijdschriften als *Oral History* en *History Workshop*.² De eerste buitenlanders bezochten de kleine konferenties van de britse *Oral History Society* en een internationaal netwerk van kontakten ontstond. In 1976 vloeide daar een eerste *Internationale Oral History Konferentie* uit voort die plaats vond te Bologna, Italië. Naar verluidt verliep deze konferentie uiterst chaoties, maar was ze wel enorm inspirerend. In 1979 werd er een tweede internationale konferentie georganiseerd in Colchester, Engeland.³ Op deze konferentie waren ook een aantal nederlandse historici aanwezig, waaronder Jaap Talsma, die in oktober van datzelfde jaar een nederlandse oral history vereniging oprichtte: de *Vereniging voor Mondelinge Historiese Dokumentatie*. Onder auspiciën van deze vereniging werd te Amsterdam de aan het begin genoemde derde *Internationale Oral History Konferentie* georganiseerd.⁴

Op deze konferentie bleek dat oral history het stadium ontgroeid is van de energieke strijd tegen beschuldigingen als zouden mondelinge bronnen subjectiever en daarmee onbetrouwbaarder zijn dan schriftelijke bronnen. Nu het bestaansrecht van oral history niet langer bevochten hoeft te worden, staat de specifieke bijdrage van de nieuwe onderzoeksmethoden centraal in het methodologische debat.

De verdiensten van oral history in het algemeen en voor

2. *Oral History. The Journal of the Oral History Society*. Clochester 1972 e.v.; *History Workshop. A Journal of socialist historians*. Oxford 1976 e.v.

3. Een bundeling van de papers voor deze konferentie zal in 1981 in Engeland verschijnen.

4. De organisatie was in handen van twee bestuursleden van de *Vereniging voor Mondelinge Historiese Dokumentatie* (VMHD): Nelleke Bakker en Jaap Talsma. Voor alle inlichtingen over de VMHD (lidmaatschap e.d.) en voor nabestelling van de papers voor de *Internationale Oral History Konferentie* (vanaf nu te noemen IOHC), zolang de voorraad strekt: VMHD, p/a Historisch Seminarium, Herengracht 286, 1016 BX Amsterdam, tel. (020) 525 3019 of 525 3027.

vrouwenstudies in het bijzonder zijn globaal genomen tweërlei. Allereerst zijn nieuwe deelgebieden van de werkelijkheid, bijvoorbeeld het dagelijks leven, binnen het blikveld van het histories onderzoek gehaald. Voor vrouwenstudies betekent dit dat wij door middel van mondelinge bronnen informatie kunnen verkrijgen over de leefwereld van vrouwen in het recente verleden die met andere middelen niet te verkrijgen zou zijn. Soms wordt in dit soort onderzoeken alleen de zo broodnodige kleur aan een blanko beeld gegeven, soms wordt geprobeerd door middel van deze nieuwe informatie algemeen aanvaarde theorieën op losse schroeven te zetten. Bij het noemen van voorbeelden willen wij ons beperken tot onderzoeksresultaten die gepubliceerd en dus toegankelijk zijn. Dat is echter slechts het topje van een ijsberg: talloos zijn de grotere en kleinere onderzoeken die verricht worden in het kader van werkkolleges, skripties en buurtgeschiedenisprojecten.⁵

Een goed engels voorbeeld van de rekonstruktie van een onbekend stukje verleden is *Fenwomen* van Mary Chamberlain.⁶ In dit boek wordt het leven geschetst van vrouwen in een klein dorpje in de *Fens*, de streek ten noorden van Cambridge en ten zuiden van Wisbech. Het boekje geeft een indrukwekkend beeld van het armoedige, harde, geïsoleerde bestaan van deze *Fenwomen*: de zorg voor huishouden en kinderen gekombineerd met het werk op het land of in de lichte industrie in naburige plaatsen. Nederlandse voorbeelden van deze werkwijze zijn te vinden in *Een tipje van de sluier*, deel twee.⁷ Interviews worden hier gebruikt om informatie te geven over naaisters, huisvrouwen, vrouwen in gewapende verzetsgroepen en vrouwen die als moeder, vroedvrouw of kraamverzorgster te maken hadden met zuigelingenverzorging. In *One hand tied behind us* tonen de engelse historika's Jill Liddington en Jill Norris onder meer door middel van interviews aan, dat de suffragettebeweging niet, zoals algemeen aangenomen werd, uitsluitend een zaak van vrouwen uit de gegoede burgerij is geweest. Ook vrouwen uit de arbeidersklasse waren actief bij de beweging betrokken.⁸ Een ander gangbaar idee, namelijk dat in het nederlandse verzet tijdens de Tweede

5. De VMHD heeft deze activiteiten voor een deel geïnventariseerd.

6. Mary Chamberlain, *Fenwomen. A portrait of women in an English village*. London (Virago) 1975.

7. *Een tipje van de sluier. Vrouwengeschiedenis in Nederland*. Deel 2: Nederlandse vrouwen in deze eeuw, Amsterdam 1980.

8. Jill Liddington, Jill Norris, *One hand tied behind us. The rise of the women's suffrage movement*. London (Virago) 1978.

Wereldoorlog 'iedereen gelijk was', is in twee publikaties onder andere op basis van interviews met ex-verzetstevrouwen aangevallen.⁹

Naast het ontsluiten van onbekende gebieden van het verleden kan oral history nog een andere functie hebben, één die juist de laatste tijd sterk in de belangstelling staat en ons inziens voor vrouwenstudies van groot belang is. Oral history kan tussen de tot nu toe analytische gescheiden sferen 'openbaar' en 'privé' verbanden leggen. Uit interviews blijkt duidelijk dat politiek en dagelijks leven in de ervaring en de herinnering van mensen niet te scheiden en soms ook nauwelijks te onderscheiden zijn. Juist de dagelijkse ervaring van macht en onmacht kan een grotere politieke draagkracht hebben dan openlijke manifestaties in een traditionele politieke context, zoals bijvoorbeeld partijlidmaatschap, demonstraties of actieve deelname aan georganiseerd verzet. Deze bevindingen hebben geleid tot een grotere aandacht voor de interpretatie van mondelinge bronnen. De Italiaanse historica Luisa Passerini is één van de eersten geweest die op het belang hiervan heeft gewezen.¹⁰ Haar onderzoek betreft het probleem van consensus in de periode van het Italiaanse fascisme. Door de mondelinge bronnen te beschouwen als een expressie van subjectiviteit¹¹ van de geïnterviewden en door daarbinnen te letten op stiltes, kontradicties en op het eerste gezicht irrelevante informatie, kreeg ze inzicht in de werking van geïnternaliseerde onderdrukking en daarmee in de vorm die de consensus onder het fascisme kon aannemen.

Onder de bijdragen voor de Amsterdamse conferentie vinden we meer voorbeelden van onderzoek waarin niet meer de nadruk wordt gelegd op het uiteenrafelen van interviews in feiten maar op de interpretatie van de afzonderlijke interviews. Zo onderzoekt de Duitse historica Dorothee Wierling het leven van dienstboden rond de eeuwwisseling in Duitsland. Door middel van een kritische interpretatie van interviews met ex-dienstboden probeert zij te ontdekken wat de reacties van deze dienstboden waren op een situatie waarin zij zich,

9. Bob de Graaff, Lidwien Marcus, *Kinderwagens en korsetten*. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet 1940-1945. Amsterdam 1980; Marjan Schwegman, *Het stille verzet*. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945. Amsterdam 1980.

10. Luisa Passerini, 'Work ideology and consensus under Italian fascism', in: *History Workshop*, nr. 8, 1979, pp. 82-108.

11. Zij beschouwt mondelinge bronnen als voortkomend uit en refererend aan de sfeer van subjectiviteit die zij definieert als: 'that area of symbolic activity, which includes cognitive, cultural and psychological aspects'. Idem, p. 85.

geheel alleen, gekonfronteerd zagen met een vreemde wereld, die der bourgeoisie. Die reacties bleken te variëren tussen aan de ene kant volledige identifikatie met de cultuur van de bourgeoisie en aan de andere kant allerlei vormen van (subtiel) verzet.¹² Anna Bravo, een historika uit Italië, heeft de leefwereld van boerenvrouwen in de provincie Piemonte bestudeerd. Op basis van de door haar verzamelde interviews valt zij een van de haars inziens nieuwe mythen van de tegenwoordige vrouwenbeweging aan: namelijk die van vrouwensolidariteit. Zij laat zien dat er geen sprake was van solidariteit onder deze vrouwen en probeert dit vanuit de interviews zelf te verklaren.¹³ Met deze verschuiving van de aandacht van het achterhalen van historische feiten naar de manier waarop de werkelijkheid in de verhalen wordt weergegeven, is tegelijk de belangstelling voor het geheugen en het levensverhaal sterk gegroeid.

Het geheugen in een histories interview

Het geheugen is het instrument van de herinnering. Via het geheugen slaan we een brug tussen heden en verleden. Het ordent en selekteert en kent daarmee aan het eigen leven een bepaalde betekenis toe. In een histories interview geeft de geïnterviewde op een persoonlijke wijze vorm aan wat in haar/zijn geheugen is opgeslagen. Een geïnterviewde beschrijft daarom niet zozeer wat in het verleden is gebeurd, maar geeft vanuit een eigen interpretatie een bepaalde betekenis aan de ervaringen die zij/hij achter de rug heeft en wil deze aan de interview(st)er overdragen. Dit alles gebeurt natuurlijk onbewust. Wat men zich precies herinnert en de wijze waarop deze herinneringen in het geheugen worden bewaard, zijn sociaal bepaald. De sociale omgeving, de cultuur en ideologie bieden de achtergrond waaraan men zijn/haar identiteit ontleent. Zoals de meeste mannen hun leven ophangen aan hun werk, zo doen ze dat ook wanneer hen wordt gevraagd de geschiedenis van hun leven te vertellen. Vrouwen daarentegen, zo blijkt uit verschillende onderzoeken, creëren hun levensverhaal rondom relaties met anderen, ontleen hun sociale

12. Dorothee Wierling, 'Living conditions and life histories of female domestic servants at the turn of the century', in: *Papers presented to the IOHC, 24-26 October 1980*, Amsterdam 1980, vol. II, pp. 307-323.

13. Anna Bravo, 'Solidarity and loneliness: peasant women at the beginning of the century', in: *Papers presented to the IOHC, 24-26 October 1980*, (Suppl.), Amsterdam 1980.

identiteit dus aan heel andere aspecten van het leven. Vrouwen en mannen bevestigen hiermee de plaats die de maatschappij hen reeds had toebedeeld.¹⁴

Terwijl een levensverhaal zeer persoonlijk is en de vorm waarin het ons verteld wordt duidelijk het stempel van individuele ervaringen draagt, zijn we als 'oral historians' niet in het individu op zichzelf geïnteresseerd, maar in de wijze waarop maatschappelijke ontwikkelingen zich in diens leven hebben gemanifesteerd. Het gaat ons om de historische werkelijkheid zoals die via de individuele levensverhalen tot ons komt. De eigen interpretatie en de lijnen die mensen zelf in hun geheugen hebben aangebracht, zijn daarbij evenzeer van belang als de mededelingen die ze doen. Beide elementen zullen we als een uitdrukking van eenzelfde werkelijkheid – hun leven – moeten onderkennen, maar elk als een afzonderlijke categorie.

Door de feitelijke inhoud van verschillende interviews met elkaar te vergelijken, kunnen we de sporen van een soort kollektief geheugen onderscheiden. Hierin wordt bewaard wat uit naam van de gemeenschap historische betekenis heeft gekregen. De rode draad in elk afzonderlijk verhaal, het kader waarin de anekdoten worden ingebed, komt voort uit het bewustzijn van de betrokkenen en wordt ingegeven door hun tegenwoordige ideologie. De relatie tussen de anekdoten – de feitelijke mededelingen – in een levensgeschiedenis en de grote lijn die iemand daarin aanbrengt, vergeleek Luisa Passerini in haar lezing tijdens de amsterdamse conferentie met wasgoed dat aan een lijn te drogen is gehangen¹⁵: de anekdoten zijn het wasgoed en de lijn is de lijn die de geïnterviewde zelf in het verhaal aanbrengt. Deze lijn is het samenbindend element en zonder de lijn kan het wasgoed niet drogen: de werkelijkheid laat zich niet via de anekdoten alleen achterhalen, ook de lijn geeft ons belangrijke informatie. Zij gaf hierbij het volgende voorbeeld. Bij haar onderzoek naar het leven van turijnse arbeiders onder het fascisme stuitte ze op het feit dat veel vrouwen vertelden dat ze tijdens de periode van fascistiese diktatuur een abortus hadden gehad omdat ze niet aan Mussolini's bevolkingspolitiek wilden meewerken. Aanvankelijk ging ze ervan uit

14. Isabelle Berteaux-Wiame heeft hierop reeds gewezen in haar artikel 'The life history approach to the study of internal migration', in: *Oral History*, vol. 7, nr. 1, 1979, pp. 26-32.

15 Luisa Passerini, 'Memory and the interpretation of history. The case of Torino's working class memories of fascism', lezing tijdens de IOHC, Amsterdam 1980.

dat de reden die de vrouwen opgaven uitsluitend voortkwam uit de ideeën die ze tegenwoordig over Mussolini's bewind hebben en met name de behoefte zich nu nadrukkelijk van het fascisme te distantiëren. Naderhand kwam ze tot het inzicht dat niet alleen de feitelijke beschrijvingen van de omstandigheden waaronder de abortussen plaatsgevonden hebben 'waar' zijn, maar dat ook de legitimering ervan – ofschoon achteraf geformuleerd – een waarheidselement bevat, juist omdat deze daad, hoewel niet bewust gesteld, onder het fascisme inderdaad een politieke betekenis had.

Een nauwkeurige analyse van een levensverhaal geeft inzicht in het functioneren van het geheugen. Daarbij is de kontekst erg belangrijk: hoe en onder wat voor omstandigheden worden de herinneringen overgedragen. We moeten expliciet maken wat impliciet is in een interview, te weten de relatie tussen interviewer en geïnterviewde, de sfeer waarin het gesprek heeft plaatsgevonden en of uit het verslag of de bandopname dingen zijn weggelaten. Door een interview alleen als een verzameling citaten op te vatten doen we geen recht aan de totaliteit en het eigene van wat ieder te vertellen had. Wanneer we een structuur- en inhoudsanalyse van elk interview afzonderlijk maken, kunnen we een dergelijke fragmentarisering voorkomen.

Analyse van de structuur van een groep interviews biedt de mogelijkheid patronen en regelmatigheden te ontdekken. Vergelijking van een groot aantal levensgeschiedenissen van mannen en vrouwen leidde bijvoorbeeld tot de ontdekking dat mannen meer belang hechten aan het vasthouden aan de chronologie en minder moeite hebben op gang te komen, nadat de vraag is gesteld 'Wilt u mij uw leven vertellen?'.¹⁶ Uit hetzelfde onderzoek kwam naar voren dat vrouwen zelfs in het eigen levensverhaal zichzelf maar moeilijk tot middelpunt kunnen promoveren, iets waar mannen geen probleem mee hebben. Vrouwen spreken ook vaker over 'wij' of 'men' in plaats van 'ik', zodat het lijkt alsof ze zelf in hun leven geen beslissingen hebben genomen.¹⁷ Afgezien van de volgorde delen mannen en vrouwen de tijd van hun leven sowieso anders in, zo blijkt uit het onderzoek van Alessandro Portelli, die de italiaanse volkskultuur

16. Martine Chaudron, 'Biographical interviews: preliminary survey', paper presented to the IOHC Amsterdam 1980; met name de mondelinge toelichting hierbij. Het betreft een onderzoek, uitgevoerd in Nantes (Frankrijk), waarbij 100 levensverhalen van elk van beide seksen systematies met elkaar worden vergeleken.

17. In het nederlands wordt meestal 'je' in plaats van 'men' gebruikt. Zie ook: I. Berteaux-Wiame, a.w., p. 29.

bestudeert.¹⁸ Hoewel tijd een continuüm is, zijn we altijd bezig de tijd in te delen (voor en na de oorlog, na ons trouwen). Portelli heeft na de verzameling en interpretatie van talloze levensgeschiedenissen kunnen vaststellen dat vrouwen de scheidslijnen in hun herinnering in het algemeen langs gebeurtenissen trekken die zich op het persoonlijke nivo hebben afgespeeld (na de geboorte van mijn dochter).

Levensgeschiedenissen van vrouwen dragen daardoor een wezenlijk ander karakter dan die van mannen, bij wie de neiging overheerst het eigen leven rond het kollektieve of het institutionele nivo te structureren (na de grote demonstratie, onder Colijn). Ofschoon het hierbij natuurlijk om een analytische onderscheid gaat, herkennen we daarachter de verschillende wijzen waarop mensen aan sommige gebeurtenissen in hun leven veel en aan andere weinig betekenis toekennen, met het achterliggende patroon van één overheersend ervaringsnivo. Bij het maken van interviews zullen we hiermee rekening moeten houden.

In de 'feiten' die mensen in een interview vertellen kunnen we op dezelfde manier lijnen ontdekken. Mannen spreken breeduit over hun beroepsleven, vrouwen over relaties met anderen. Daarnaast zijn er de stiltes. In hetgeen niet wordt verteld valt eveneens een structuur te ontdekken. Pijnlijke ervaringen, zaken waarover men zich achteraf schaamt of waaraan men geen belang heeft toegekend, worden uit het geheugen gebannen. Stiltes kunnen vaak het gevolg zijn van onverwerkt leed, waardoor ervaringen onherkenbaar zijn geworden. Toch is het belangrijk via omwegen die stiltes te doorbreken, opdat de reden van het zwijgen kan worden achterhaald. Seksualiteit is voor de meeste vrouwen zo'n verzwegen deel van het leven, zo blijkt onder meer uit het reeds genoemde onderzoek van Anna Bravo. Door naar heel konkrete ervaringen als de eerste menstruatie te vragen is zij echter wel achter bepaalde elementen van de seksualiteitsbeleving van deze vrouwen gekomen.¹⁹

Levensgeschiedenissen en hun betekenis voor de geschiedenis

Vrouwen gebruiken het persoonlijke als kapstok voor hun levensgeschiedenis. Een levensverhaal biedt dus in wat het direkt en

18. Alessandro Portelli, 'The time of my life: functions of time in oral history', in: *Papers presented to the IOHC Amsterdam 1980*, vol. II, pp. 382-397, Amsterdam 1980.

19. Anna Bravo, 'Solidarity and loneliness' (zie noot 13).

indirekt aan ons meedeelt, de mogelijkheid een achterliggende werkelijkheid te benaderen. De feitelijke mededelingen in een interview helpen ons daarbij; ze laten de praktijk van een mensenleven zien, hoe de maatschappelijke verhoudingen zich aan konkrete individuen voordoen. In een levensgeschiedenis komen verschillende nivo's van maatschappelijk functioneren samen. Een mondeling dokument laat zien welke keuzes en vanzelfsprekenheden er voor iemand waren. Door hieraan ook belang toe te kennen wordt de geschiedenis als het ware meer democratis: elke keuze wordt een begrijpelijke keuze, ook al wijkt ze nog zo ver af van het statisties gemiddelde gedrag. Sociale veranderingen blijken in het leven van een individu dikwijls op heel andere wijze te hebben ingegrepen dan historici tot nu toe hebben vermoed. Zo kunnen persoonlijke interpretaties vraagtekens zetten bij gevestigde geschiedopvattingen. Ook door iedereen gehanteerde categorieën als 'geschoold arbeider' versus 'ongeschoold arbeider' of 'openbaar' en 'privé' blijken, getoetst aan de ervaringen van levende mensen, geen of heel verschillende betekenissen te hebben (gehad). Hiermee wordt duidelijk wat het in feite zijn: analytische concepten in plaats van beschrijvingen van 'de werkelijkheid'. Voor wie er belang in stelt een *menselijke* geschiedenis te schrijven, moeten zulke konklusies gevolgen hebben voor de vragen die men aan het verleden stelt en de betekenis die men aan eigen theoretische uitgangspunten toekent. Wanneer we onderdrukte groepen het woord geven, moeten we natuurlijk wel naar ze luisteren! Ook naar de dingen die we liever niet zouden horen.

De meest specifieke bijdrage van een persoonlijke levensgeschiedenis is gelegen in de verbindingen die daarin worden gelegd tussen theoretische gescheiden sferen als werk, gezin en politiek. Beslissingen over het werk, zo blijkt telkens weer, worden in het gezin genomen en de politiek graaft diep in het persoonlijk leven in. Het levensverhaal geeft als het ware een kaleidoskopisch beeld van de wijze waarop deze verschillende terreinen op elkaar inwerken. Zo bezien krijgen vrouwen een heel andere plaats in de geschiedenis: een veel belangrijkere. Hun interventies hebben zich weliswaar overwegend in de kring van het gezin gekoncentreerd, maar zijn bijvoorbeeld wel doorslaggevend geweest bij het totstandkomen van beslissingen omtrent verhuizing, beroepskeuze of deelname aan politieke acties. Wanneer we deze feiten in het geschiedbeeld integreren, zullen we uiteindelijk wellicht theorieën over maatschappelijke veranderingen kunnen vormen die dichter bij de

‘waarheid’ liggen, omdat ze naast zogenaamde ‘objektieve’ maatschappelijke krachten een eigen plaats toekennen aan het doen en laten van ‘subjektieve’ mensen. Daarmee kunnen ook vrouwen een rechtmatige plaats in de geschiedenis krijgen.

Konklusie

In de mondelinge persoonlijke herinnering wordt de dagelijkse leefwereld van vrouwen in beeld gebracht. Juist daarin komt de wijze waarop vrouwen hun onderdrukking hebben geïnternaliseerd het scherpst tot uitdrukking. Maar de verhalen van vrouwen laten ook een ander aspect van hun leven zien: hun overlevingsstrategie, wat hen op de been hield, het plezier in hun leven. Onze theoretische uitgangspunten zouden wel eens kunnen leiden tot een soort vrouwengeschiedenis die sterker het stempel draagt van *ons* hedendaags feministies bewustzijn dan van de lijnen die generaties vóór ons in *hun* leven hebben uitgestippeld. Ergens tussen de beide extremen van positivisme en strukturalisme (de geschiedenis wordt door de historika/kus zelf gemaakt) zouden feministische wetenschapsters een soort zesde zintuig moeten ontwikkelen voor de hints die vrouwen zelf in hun levensgeschiedenissen geven. Hun verhalen laten zien hoezeer de begrippen ‘openbaar’ en ‘privé’ in feite onscheidbare categorieën zijn.

Ook uit het zwijgen van vrouwen over bepaalde aspecten van hun leven zouden we de stille wenken moeten leren verstaan. Wat niet verteld *kan* worden is niet minder *waar*. Om achter het zwijgen de werkelijke leefwereld van vrouwen te ontdekken is geen geringe opgave, maar wel één die voor vrouwenstudies in het algemeen van belang is. Zeker wanneer we ons ten doel stellen een bijdrage te leveren aan bewustwording en bevrijding van vrouwen. Voor zover het om vrouwengeschiedenis gaat, dient het achterhalen van het recente verleden van vrouwen voorop te staan, zolang daarvan nog zo weinig bekend is. De inmiddels volwassen geworden theoretische discussie rond mondelinge bronnen mag de voortgang van empirische histories onderzoek niet in de weg staan, maar moet het daarentegen uitrusten met de nodige theoretische bagage.

Petra Blom en Gertruud Kruse

Levend verleden

Verslag van een interviewproject

Inleiding

In dit artikel willen we onze bevindingen weergeven met een klein project, dat we in februari-maart 1980 hebben uitgevoerd. Het project diende als afsluiting van een geschiedenisprogramma, een leesgroep over 'vrouwen en industrialisatie'.¹ Gedurende ongeveer tien weken hebben we ons beziggehouden met literatuur over het thema: welke invloed heeft de industrialisatie in Europa gehad op het leven van vrouwen en zijn er verschillen tussen de uitwerking hiervan op arbeiders- en middenklasse-vrouwen?

We zijn begonnen met een inleiding over de algemene geschiedenis van Europa na het begin van de Industriële Revolutie en over vrouwengeschiedenis. Hierna gingen we door met het eigenlijke thema 'vrouwen en industrialisatie', waarbij we ingegaan zijn op de veranderde eisen die aan kinderopvoeding, hygiëne en huishouden werden gesteld en de beroepsmogelijkheden voor vrouwen uit de verschillende klassen. We hebben dit voornamelijk gedaan aan de hand van britse en Amerikaanse literatuur.²

Over de nederlandse situatie is veel minder bekend, zowel kwalitatief als kwantitatief. Mede om die reden hebben we besloten ons afsluitend werkstukje aan een nederlandse onderwerp te wijden.

Omdat we veel voelden voor de methode van 'oral history', dat wil zeggen via interviews met betrokkenen materiaal verzamelen over een onderwerp, kwamen we op het volgende project uit: een aantal vrouwen uit de arbeiders- en middenklasse vragen hoe de industrialisatie in hun leven en dat van hun moeder heeft uitgewerkt.

1. Aan het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, begeleid door Selma Leydesdorff.

2. Zie de literatuurlijst aan het eind van dit artikel.

De vrouwen

Voor het bestuderen van vrouwengeschiedenis is onderzoek naar het gezinsleven belangrijk.³ Vrijwel elke vrouw komt uit een gezin en ongeveer 90% trouwt en sticht zelf een gezin, waar ze bovendien het grootste deel van haar leven blijft werken. Veranderingen in de rol van het gezin en in de structuur ervan zijn dus heel belangrijk voor veranderingen in vrouwenlevens.

Omdat de industrialisatie in Nederland pas rond 1890 een beetje op gang begon te komen, dachten we dat de methode van interviews heel geschikt zou zijn: de vrouwen die die tijd als kind meegemaakt hebben zijn nog in leven en kunnen over de situatie van hun moeders vertellen.

Als criterium voor het onderscheid tussen arbeiders- en middenklasse hebben we de sociaal-ekonomiese positie van het gezin waar de vrouwen uit afkomstig zijn genomen. Uit hetgeen de vrouwen verteld hebben, bleek het noodzakelijk binnen de middenklasse een onderscheid aan te brengen tussen lagere en hogere middenklasse, vanwege de verschillen in sociaal-ekonomiese positie (wat betreft meewerken van de moeder, hulp in de huishouding, financiële problemen, enzovoort).

Het was in eerste instantie onze bedoeling om, naast het verschil arbeidersklasse-middenklasse, ook te letten op de typies nederlandse godsdienstscheiding bij onze keuze van de vrouwen. We wilden twee rooms-katholieke, twee protestantse en twee niet-gelovige vrouwen benaderen. We schreven een rooms-katholiek en een socialisties bejaardentehuis in Amsterdam aan. Alleen het katholieke tehuis reageerde. Er waren daar verschillende vrouwen (allen uit de 'Bewonerskommissie') die graag mee wilden werken. Zo graag, dat we niet durfden te zeggen, dat twee voor ons voldoende was. Vandaar dat de katholieke vrouwen wat oververtegenwoordigd zijn. Wel zijn ze afkomstig uit verschillende milieus, namelijk vier uit de arbeidersklasse en twee uit de lagere middenklasse. Deze zes katholieke vrouwen waren dus erg enthousiast en probeerden het interview zo gezellig en gemoedelijk mogelijk te laten verlopen. Via een dominee van de Vrije Remonstrantse Gemeente kwamen we aan de adressen van twee vrouwen, waarvan hij dacht dat ze wel mee wilden doen. Eén van deze vrouwen was niet bereid om mee te doen, de andere vrouw, uit

3. Patricia Branca, *Women in Europe since 1750*. Londen 1978, p. 16; zie ook pp. 17-19.

de hogere middenklasse, wilde wel meedoen. De overige twee vrouwen hebben we via vriendinnen benaderd. Eén vrouw was protestants opgevoed en afkomstig uit de hogere middenklasse, de ander was niet-kerkelijk opgevoed en komt uit de lagere middenklasse. Deze laatste had op de ochtend van het interview ook drie vriendinnen uitgenodigd, omdat 'vier meer weten dan één'. Het werd een gezellig gekeuvel, wat echter niet veel informatie heeft opgeleverd over de arbeids- en levensomstandigheden van deze vrouwen. Ze wilden alle vier graag aan bod komen, ze vielen elkaar in de rede en plaatsten op- en aanmerkingen. Vanwege de erg verschillende achtergronden van deze vier vriendinnen kwam in het interview slechts veel oppervlakkige informatie naar boven, die moeilijk te vergelijken is met de andere acht interviews.

We kunnen zeggen, dat alle vrouwen het erg leuk vonden om mee te doen. Ze waardeerden het dat er geïnteresseerd naar verhalen uit hun jeugd geluisterd werd. We denken dat de vrouwen door het interview het gevoel kregen, dat hun herinneringen en ervaringen waardevol en belangrijk zijn. Sommige vrouwen hadden zich echt voorbereid op het interview en speciaal gegevens over hun familie van tevoren opgezocht. Anderen hadden leuke anekdotes op papier gezet. Dit leverde voor ons het probleem op, dat hieraan de meeste aandacht besteed werd en het moeilijk was een algemeen beeld van hun leven te krijgen.

Een ander probleem bij het interviewen is, in hoeverre je het relaas van de vrouwen moet structureren. Sommige vrouwen, die weinig uit zichzelf vertelden, moesten we heel duidelijke vragen stellen. Anderen daarentegen vertelden driekwart van wat we weten wilden uit zichzelf. Dan was veel vragen stellen en proberen het gesprek te structureren juist erg onprakties. Het snoerde hen de mond en verstoorde hun herinneringsloop. Waarschijnlijk is er voor dit soort problemen geen algemene oplossing en moet je per interview bekijken wat de beste methode is.

De gesprekken

Als handleiding voor onze vragen hanteerden we de voorbeeldvragen van Paul Thompson⁴. We hebben er wel in veranderd: de richtlijn van

4. Zie 'Model Questions' in: Paul Thompson, *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford 1978, pp. 243-252.

Thompson was voor ons onderzoekje veel te uitgebreid. In het kader van onze probleemstelling hebben we de vragen over de samenstelling en de organisatie van het huishouden overgenomen, verder een gedeelte van de vragen over de verhoudingen binnen het gezin (zoals over het beheer van de financiën, de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van de kinderen, enzovoort) en wat vragen over bijzondere gezinsactiviteiten (feestjes, verjaardagen, vakanties) en religie. De vragen op politiek gebied hebben we toegespitst op de eerste feministiese golf en acties voor vrouwenkiesrecht. Dit betrof dan vooral eventuele betrokkenheid van de moeders, want de vrouwen zelf waren daar toen te jong voor. Bovendien hebben we gevraagd naar vakbondsactiviteiten, ook van vaders en echtgenoten. De vragen over het gezinsleven hebben we met name gesteld met betrekking tot het gezin waar de vrouwen als kind deel van uitmaakten (iets beperkter ook over het eigen gezin). Dit geldt ook voor de vragen over school en werk.

Het was niet onze bedoeling een strak gereguleerd gesprek te houden, meer wilden we de vrouwen zelf laten vertellen en met behulp van de lijst met vragen wat sturen in het gesprek. Voor sommige vrouwen was het laatste nét het steuntje dat ze nodig hadden om een vastgeroest herinneringsluik weer open te maken. Vaak waren ze zelf verbaasd over wat ze zich nog wisten te herinneren, vooral over dingen die niet tot de gezellige ‘verhalen uit oma’s tijd’ behoren. Onze gesprekken duurden gemiddeld zo’n twee uur. In het algemeen was dat voldoende om de informatie die wij wilden hebben te verzamelen. Bovendien bleken dergelijke intensieve gesprekken voor de vrouwen (allemaal tachtig jaar en ouder!) zeer vermoeiend.

Na een inleidend praatje en het testen van de cassette recorder begonnen we met het eigenlijke interview. We hebben er naar gestreefd om de vrouwen zoveel mogelijk in chronologische volgorde te laten vertellen. Dat leek ons de beste manier om de herinneringen los te krijgen. Na algemene vragen (over geboortedatum en -plaats, meisjesnaam, enzovoort) begonnen we met vragen over de kindertijd en, daaraan gekoppeld, over het leven van de moeder, ook vóór haar huwelijk. Zo werkten we dan via schooltijd, werken en verlovingstijd naar de huwelijktijd toe.

Het was heel opvallend dat de meeste vrouwen in de loop van het gesprek steeds meer ‘los’ kwamen. Het is ons niet duidelijk of de oorzaak daarvan is, dat ze zich meer over recentere perioden herinneren, of dat ze ‘gewend’ raakten aan het interview en daarom

bereid waren meer te vertellen. Beide redenen zullen, hoewel per individu in verschillende mate, meegespeeld hebben. Wat de eerste betreft, werd het duidelijk dat de eigen huwelijksperiode (die meestal het grootste deel van het leven geduurd heeft) van groter belang werd geacht dan de tijd ervóór. Vooral wanneer er kinderen geboren waren, waren die een geliefd onderwerp van gesprek. Voor ons was dat echter van minder belang, omdat onze probleemstelling op een andere periode gericht was. Vaak was het moeilijk zonder onbeleefd te worden, hen weer naar het eigenlijke onderwerp terug te leiden. Wat de tweede reden aangaat, hebben we gemerkt dat de meeste vrouwen in het begin even geremd werden door de recorder. Door het apparaat zo onopvallend mogelijk op te stellen en er vooral heel weinig aan te zitten, verdwijnt die remming al gauw. Wel stelden de meeste vrouwen er prijs op, dat noch hun eigen naam noch namen die in het gesprek naar voren kwamen, genoemd zouden worden. We kregen ook de indruk dat sommige vrouwen hun stem en taalgebruik aanpasten voor de mikrofoon, echter meestal slechts eventjes.

Een ander probleem was dat van de ‘sociaal aanvaardbare’ antwoorden. Dingen zoals tijdelijke werkloosheid van vader, waardoor moeder gedwongen werd erbij te werken, kwamen soms pas na herhaald vragen naar voren. Ook vragen over politieke gezindheid lagen bij enkele vrouwen nogal moeilijk. Eén van hen omzeilde deze vraag zo hardnekkig, dat het niet gelukt is daar een antwoord op te krijgen. De vrouwen hadden bepaalde normen zelf gesteld, want wij hebben zoveel mogelijk vermeden eigen opvattingen of waarden in de vraagstelling te laten doorklinken. Maar onze sympathie of bewondering voor een vader of moeder, die het ondanks de armoede toch nog rooide, werd soms wel – meer of minder expliciet – gevraagd en het was nodig deze dan te laten blijken.

Konklusie

Het eerste probleem met dit onderzoekje was, dat we teveel wilden met te weinig vrouwen. Ons oorspronkelijke idee, bijvoorbeeld wat betreft de verschillen tussen christelijke en socialistiese vrouwen, bleek onuitvoerbaar. Het materiaal dat we vergaard hebben bleek te mager om een algemeen beeld te schetsen van de invloed van de industrialisatie op het leven van vrouwen in Nederland.

Dit projekt heeft ons geleerd, dat een klein onderzoek zich beter

kan beperken tot een homogenere groep. Achteraf bekeken hadden we ons meer moeten richten op een duidelijk afgebakende groep, bijvoorbeeld van één geloofsovertuiging verschillende milieus naast elkaar plaatsen of vrouwen uit één buurt interviewen. De methode van selectie wordt dan ook anders en minder willekeurig.

Waarschijnlijk is het ook beter om per persoon meer dan één gesprek te voeren: je geeft de respondente de uitgewerkte tekst van het eerste interview om door te lezen, wat haar de kans geeft over bepaalde onderwerpen nog eens na te denken en de antwoorden aan te vullen en/of uit te diepen in een volgend gesprek. De interviewer heeft zelf ook de gelegenheid na te gaan wat nog uitgebreid moet worden en welke dingen nog niet aan de orde zijn geweest. Wij hadden daar nu geen mogelijkheid toe en bepaalde dingen waren bij nader inzien niet goed uit de verf gekomen. Dit wil niet zeggen, dat oral history geen nuttige resultaten kan opleveren; bij een beperkt onderzoek met een duidelijk omschreven probleemstelling en een gerichte vragenlijst is de methode van vraaggesprekken wel geschikt om informatie te vergaren.

Bij de historische en sociale wetenschap zal het voornamelijk om aanvullende informatie gaan; een grondige kennis van het schriftelijke materiaal over een bepaalde periode of een bepaald thema is noodzakelijk om te kunnen bepalen welke gegevens ontbreken en hoe deze via een duidelijke vraagstelling in interviews vergaard kunnen worden. Goede achtergrondkennis is ook nodig om te kunnen beoordelen, in hoeverre de informatie uit de gesprekken gekleurd is door de herinneringen van de persoon die ze verstrekt heeft. In het onderwijs of het vormingswerk kan oral history een welkome konkretisering zijn van het begrip geschiedenis.

Literatuurlijst

- E.J. Hobsbawm, *Industry and Empire*. Londen 1968.
- P.N. Stearns, *European society in upheaval. Social History since 1750*. New York 1975.
- S. Rowbotham, *Hidden from History. 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It*. Londen 1973.
- R. Bridenthal, C. Koonz (red), *Becoming Visible. Women in European History*. Boston 1977.
- P. Branca, *Silent Sisterhood. Middle-class Women in the Victorian Home*. Londen 1975.
- P. Branca, *Women in Europe since 1750*. Londen 1978.
- E. en E. Showalter, *Suffer and be still*. Bloomington/Londen 1972.

- M. Hartman en L.W. Banner (red.), *Clio's Consciousness Raised. New perspectives on the history of women*. New York 1974.
- L.A. Tilly, J.W. Scott, *Women, work and family*, New York 1978.
- S. Leydesdorff, *Verborgen arbeid, vergeten arbeid*. Assen 1977.

Grietje Dresen

Mijmeren

Meestal overvalt het me als ik me net goed en wel achter m'n schrijftafel heb genesteld. Werk af. Geen vergaderingen. Plaat op of juist niet, en koffie of thee klaar om koud te laten worden. Eindelijk voor mezelf studeren. Voor dat láátste tentamen, die laatste skriptie. Nog daargelaten al die alsmaar verschijnende, zo heel interessante boeken over feminisme, ideologietheorie, psychoanalyse, politieke theorie: zal ik die nou ook lezen om mijn vraagstelling nóg relevanter te maken?

Dus daar zit ik dan, boeken en papier uitgespreid voor me, wellicht dat sommigen van jullie je er iets bij kunnen voorstellen. En dan overvalt het me: mijmers. Onbestemde mijmers. Niet eens over of een vrouw nou ook een andere bewustzijnsstructuur heeft dan een man, of over de verhouding tussen 'reële' politiek-theoretiese, mythise en religieuze elementen in het crisis-denken, of over eventuele verschillen in mijn feministiese identiteit in m'n werk bij de VOS en dat op de universiteit. Niks. Gewoon a-politieke mijmers dus, die met de toch zo studieus uitgeblazen sigaretterook meedrijven. Nu ken ik mezelf wel een beetje, inmiddels. Dus in de boekenkast tegenover m'n tafel heb ik plaatjes gezet waar ik graag naar kijk (ik hou niet van die gedisciplineerde buro's-tegen-kale-muur): tekeningen van een vriendin, kaarten met Kunst, foto's van mij lieve mensen. En een gedicht van Jan Engelman, 'Vrouwen':

Met hare zachte handen rukken zij open
wat jaren lang ten bodem sliep –
nemen haar deel, met een glimlach, en hopen
op sterren en stromen, ánders licht en diep.

Ik heb dit gedichtje, zoals de meeste van Jan Engelman, altijd heel prachtig gevonden, en ik lees het heel graag als ik zo zit te dromen. Het is eigenlijk meer een liedje. Maar laatst dacht ik opeens: misschien moet ik het eigenlijk wel seksisties vinden. Tenslotte is Engelman een man; wat weet die van onze sterren? En hebben wij zoveel te nemen,

met een glimlach? En nog wel een ‘deel’: alsof we het voor het kiezen hebben! Maar ik kan het niet helpen: ik vind het nog steeds mooi.

Ik studeer theologie. Erger nog: ik studeer moraal-theologie. Ik ben dus zoiets als een feministies moraaltheologe. Ik vrees dat zo’n begrip alleen al voor veel vrouwen genoeg zal zijn om mijn feministiese geloofsbrieven in twijfel te trekken: is God niet de Fallus bij uitstek, en de moraal zijn beeld en gelijkenis ‘onder het opzicht van goed en kwaad’, uitgevonden om de zondeval eens en vooral te lokaliseren in de vrouw, als de verleidster bij uitstek en de zwakkere in geest? Jazeker. Daarom studeer ik ook moraaltheologie. (Vonden jullie trouwens ook niet, als je dat verhaal vroeger hoorde, dat Adam er maar zo lullig bijhing?)

Ik heb geen enkele behoefte om Eva nieuw leven in te blazen, te her-interpreteren of te revolutioneren. En in een abortusdemonstratie zou ik met een spandoek ‘en tóch staat Maria aan onze kant’ waarschijnlijk al gauw aan de kant staan, terwijl dat de vrouwen zijn waarmee ik leef en werk: de vrouwen in die demonstratie, de vrouwen bij de VOS en vriendinnen. Zij zitten niet te wachten op mijn ingenieuze materialistische interpretatie van de tenhemelopneming van Maria met ziel én lichaam (inklusief ongeschonden maagdevlies). Ze zeggen dat dat weinig bijdraagt aan haar bevrijding. Ongelijk kan ik ze niet geven. Maar ik wil wel graag begrijpen wie Eva is, wie Maria is: wie haar gemaakt hebben, door de eeuwen heen, waaruit ze haar gemaakt hebben en waarom?

Ik studeer, dus ik ben een ‘intellectueel’. In de theologie bestaat een zeer expliciete traditie over de taak en de positie van de theoloog als intellectueel. De theoloog, zo luidt de definitie die we in onze eerste kollegeuren zo netjes leren, denkt krities na over de Schrift en over de interpretatie daarvan in het geloof(sverstaan) van de geloofsgemeenschap, in de traditie en nu. De theologiestudie wordt vervolgens voor een groot deel gevuld met: (onder andere filosofiese en in mijn afstudeerrichting ook marxistische) interpretaties van wat ‘nadenken’ is; welk oordeel moet klinken in ‘kritiek’; waaruit de Schrift bestaat; wat ‘geloof’ nou precies is en hoe dat zich verhoudt tot ‘geloofsverstaan’; en wat ‘interpreteren’ mag inhouden en moet inhouden. En met onze meest dierbare twistappel: *welke* geloofsgemeenschap en *welke* traditie? En samenhangend daarmee: uit wat voor históriese lagen bestaat dat en uit wat voor groepen ‘nú’?

Daar houd je wel een tik van over, als je daar zeven jaar over moet nadenken. Die ben je niet zomaar kwijt als je in een heksennacht loopt, of discussies voert over de verhouding vrouwenstudies-

vrouwenbeweging. Want ingewikkeld genoeg wordt een theoloog meestal ook nog eens verondersteld zélf deel uit te maken van die geloofsgemeenschap. Welke? Waar? Help! Voor ons katholieken ligt dat heel eenvoudig: de geloofsgemeenschap zit in Rome of eventueel in een Curatorium en als je Althusser leest of je als priester laat verleiden, dan kan er geen sprake meer zijn van goed onderwijs en onderzoek begeleiden. Orde moet er zijn. Natuurlijk heb je wel theologen die denken dat je de geloofsgemeenschap eigenlijk aan de basis moet zoeken: aan de lopende band, in de vrouwenbeweging of in de basisgemeenten, al naar gelang je politieke theorie. Je mag dat ook best denken, je mag het zelfs wel zeggen (dat doen ze allemaal), maar of je studie erover ook erkend, en vooral ook betaald wordt, blijft een hachelijke zaak. Dat wil zeggen een zaak van macht.

Ik verhoud me als theologe, als ‘wetenschapster’, op de eerste plaats tot de vrouwenbeweging. Niet omdat ik er brood in zie die als geloofsgemeenschap te definiëren, om vervolgens de theologie met een zo lang verbeide vrouwelijke poot op te krikken en de invloed van de Kerk op juist vrouwen te verfijnen. Daarom niet. Maar omdat ik vrouw ben en feministe, en dus het recht heb ergens in te geloven. En misschien omdat ik nou eenmaal geleerd heb mezelf te denken in verhouding tot een gemeenschap.

De afgelopen twee en een half jaar ben ik, zoals al gezegd, betrokken geweest bij de nijmeegse VOS-organisatie. Dat is de verhouding tussen vrouwengemeenschap en vrouwenstudies op d’r gezelligst en op d’r schizofreenst, op d’r strijdbaarst en op d’r vermoeiendst: in jezelf verenigd. Toen ik bij de VOS ging werken, deed ik dat alles *behalve* als studente, en al *helemaal* niet als theologiestudente. Dacht ik. En als het in de kursussen wel eens over lijden, ziekte of dood ging en naar mij als theologe werd gevraagd, voelde ik me alleen maar bevestigd in de idee dat van het geloof en de theologie toch nog vooral een soort zin-gevende, en dus onzin-omhullende, verzoening-plegende troost wordt verwacht. En dát was achterhaald, burgerlijk, ha nee daar dee ik niet aan mee. Theologie, c’est l’état, dat is kritiek van de theologie als kritiek van de politiek en religiekritiek als kritiek van het recht.¹ Enzo. Maar ik was er toch

1. Vgl. de passage in: K. Marx, ‘Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung’ (1844), in: *Marx/Engels Werke* (MEW), Band 1, Berlijn 1972, p. 379: ‘Zo verandert de kritiek van de hemel in de kritiek van de aarde, de *kritiek van de religie* in de *kritiek van het recht*, de *kritiek van de theologie*, in de *kritiek van de politiek*.’ (Vertaling, G.D.). Deze passage vormt de fundamentele vooronderstelling en leidraad van de invulling van het studieprogramma dat ik

mee onthand, met de vragen van die vrouwen. Krisis in je theologiese identiteit, heet dat bij ons wel.

En de feministiese identiteitskrisis bleef ook niet altijd uit: moest ik, als 'bewuste', alleenwonende studente, huisvrouwen helpen met haar bewustwording? En waren die daarmee geholpen? Vragen die materieel voor mij opgeheven werden toen ik een baan moest zoeken en die vond in de vorm van assistentschappen aan de fakulteit. Maar die als vragen wel blijven. Want ik ben wel feministe maar ook vrouw, dus ik behoud me graag het recht voor om te twijfelen.

Terug op de universiteit. Terug bij de theologie. Terug bij de vrouwenstudies. Over alle drie ben ik toen pas weer echt gaan nadenken. Dat ze alle drie problematies zijn en potentieel of feitelijk de status quo kunnen bevestigen, dat wist ik al wel. *An sich*. Maar nu dus de ouderwets-existentiële vraag: *für mich*? Voor mij, in de zin van: waar wil ik eigenlijk vooral werken, en waarom vind ik dat belangrijk? Mijn — voorlopige — antwoorden daarop zijn deels persoonlijk en deels politiek. Waarbij ik de spanning tussen die beide niet zonder meer in een het-persoonlijke-is-politiek adagium zou kunnen opheffen, hoewel ze natuurlijk veel met elkaar te maken hebben. Onder de 'persoonlijke' motieven versta ik met name die welke te maken hebben met wat ik goed kan en wat ik graag doe, en onder de 'politieke' die welke te maken hebben met mijn inschatting van en positiebepaling binnen machtsverhoudingen. Met dat laatste hangen dan onmiddellijk een aantal vragen samen met betrekking tot de structuur en de werking van machtsverhoudingen: waar worden mensen uitgesloten, onderdrukt, en hoe zit die onderdrukking in elkaar? En hoe wordt ze ervaren? En waar en wanneer en waarom verschuiven er dingen in die machtsrelaties, in de ervaring daarvan, en in de benoeming daarvan, in de 'moraal'? Waarmee ik terecht kom in een meer theoretiese vraagstelling. Ik zou natuurlijk ook kunnen zeggen: wat onderdrukking is, dat ervaar ik aan den lijve. Maar het geluk wil dat dat, althans bij mij, zeker niet altijd het geval is!

Met die theoretiese vraagstelling gaat voor mij dus een politieke *samen*; zowel een *politiek-theoretiese* en *wetenschapstheoretiese*: welke analyse-apparaten wil ik gebruiken om de totstandkoming en de werking van zoiets als macht, machtsstructuren, beter te kunnen begrijpen, als een *politiek-strategiese*: wáárover is het vooral van belang na te denken, en in hoe nauwe relatie met vragen uit de vrouwenbeweging? En: wélke vrouwenbeweging? Misschien moeten

volg: 'de theologie van het maatschappelijk handelen', een aparte richting binnen de vakgroep moraaltheologie aan de KU te Nijmegen.

die vragen soms geïnterpreteerd worden, maar: wat mag en moet interpreteren dan inhouden? En welk (wiens of wier) oordeel moet klinken in 'kritiek'? Het oordeel van de bevrijding waarschijnlijk, maar wat is 'bevrijding' eigenlijk? En zouden we het wel redden, die bevrijding? En de vragen van die VOS-vrouwen over de dood van hun kind, over de pijn die leven geeft en die niet altijd 'maatschappelijk' te verklaren, laat staan op te heffen is; waar laat ik d'ie in dat verhaal over bevrijding? Ik weet het niet. Maar ik wil er wel over mogen nadenken, al ben ik dan een feministe en al ben ik maar een vrouw.

Ik studeer moraaltheologie en denk dus na over God en over 'het menselijk (maatschappelijk) handelen onder het opzicht van goed en kwaad'. Daar kun je natuurlijk heel kort over zijn: God bestaat niet en als-ie bestaat is-ie geheim. En wat betreft 'goed' en 'kwaad', zijn we daar al niet *voorbij*?

In onze vakgroep wordt bestudeerd hoe christelijke morele waarden (bijvoorbeeld de waarde van het individu, autonomie, gelijkheid, vrijheid, eigendom, private sfeer, seksualiteit) vermengd zijn met de burgerlijke moraal en de daarmee verbonden filosofie in de westerse cultuur. Met andere woorden, hoe deze morele tradities geproduceerd zijn in een intrinsieke relatie tot elkaar, en in relatie tot (de opkomst en ontwikkeling van) een kapitalistische produktiewijze.

Morele systemen worden niet alleen maar door een Kerk (of andere leidinggevende groep) 'uitgevonden' of bedacht om er mensen, en dan nog liefst speciaal vrouwen, mee te onderdrukken of te bedwelmen. Zij komen, binnen bepaalde historische verhoudingen, ook tot stand in het zelfverstaan van mensen zelf, in het beeld dat zij zich vormen van hun werkelijkheid. In die beeldvorming, in dat noodzakelijk zich 'meester' maken van de werkelijkheid, spelen *altijd* voorstellingen van goed en kwaad een rol (al worden ze niet altijd zo genoemd), denk maar aan de sprookjes, aan de Telegraaf-verslaggeving, of aan de normen in welke subcultuur dan ook. Natuurlijk zijn die voorstellingen ook uitdrukkingen van maatschappelijke belangenposities: de 'deugden' van dienstbaarheid en gehoorzaamheid werden natuurlijk ingekleurd vanuit heel bepaalde historische kondities. Maar ik vind het zinloos om te zeggen dat daarmee de vrouw altijd al werd onderdrukt, of de katholieke arbeiders van hun 'eigenlijke' belangen (toetreding tot de socialistiese vakbonden bijvoorbeeld) werden afgehouden. Ik vind het veel belangrijker te onderzoeken waarom en hoe die moraal of een bepaald religieus zelfverstaan werkten (die vrouwen en arbeiders 'voelden' zich vaak helemaal niet onderdrukt door de kerk), hoe ze tot stand komen binnen bepaalde verhoudingen,

wat het (zeker ook!) emancipatoriese karakter ervan is geweest. En wat er precies gebeurt in de zogenaamde maatschappelijke 'breukvlakken', zoals de tijd van de heksenvervolging en van de grote revoluties: in hoeverre die ook bestaan uit tegenspraken in morele systemen, en op wat voor manier die werken in de feitelijke maatschappelijke botsingen. En wat het betekent als we van de geïnstitutionaliseerde moraal (bijvoorbeeld de kerkelijke moraal inzake abortus, of, in bepaald opzicht, de Wet) zeggen dat ze achterloopt. Achterloopt, want: 'de vrouw beslist'. (Hoewel zich daar dan af en toe nog wel wat tegenstanders tussen schuiven. Die lopen dan ook achter.)

Behalve dat het feminisme de christelijke en de burgerlijke moraal (terecht!) als patriarchaal kritiseert, staat het natuurlijk ook in de traditie ervan: als het zich kwaad maakt over het feit dat er van die vrijheid en gelijkheid nog niet veel gekomen is, neemt het de waarden ervan (van christendom en burgerdom) over. In het 'zelfbeslissingsrecht' van veel nieuwe – en oude – bewegingen (niet alleen van het feminisme, maar ook van de krakers, de vredes- en antikernenergiebeweging enzovoort) zit, behalve veel kwaadheid over het ontbreken of de bedreiging van als zodanig wel *geproklameerde* bestaansrechten, ook veel moraal. Of is het nou een beroepsgekte van mij om dat overal te zien? Als mijn vrouwenpraatgroep massagegroep wordt en ik me afvraag of ik dat nou eigenlijk wel leuk vind, zo met z'n achten op een rijtje mekaar wrijven. betrap ik me erop achteraf te denken: dan nog liever de katholieke moraal, dan kan je tenminste de kat nog knijpen in het donker. Terwijl ik het autonome aaien (van vrouwen onderling en van jezelf) wel degelijk een van de leukste dingen vind in de vrouwenbeweging. Wat heeft mijn restrictie daarbij met moraal te maken? Of liever: wat is dan precies de *funktie* van moraal, en waar is die een uitdrukking van?

Ik vind het leuk daarover na te denken en ik denk dat dat ook belangrijk is. Verschuivingen in morele tradities en in moreel 'zelfverstaan' kunnen iets duidelijk maken over andere verschuivingen en over tegenspraken daarin.

Nog een voorbeeld. Het katholieke Onze Vader eindigde vroeger met de zin: '...En leid ons niet in bekoring, maar verlos ons van het kwade. Amen'. Tegenwoordig schijnen we een oekumenies Onze Vader te hebben (ik kom net als gewone mensen zelden in de kerk, dus ik merkte dat laatst pas bij de trouwerij van een vriendin), waarin de protestantse versie van die zin wordt aangehouden: '...En leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van de boze...' Ik vond het jammer

dat die bekoring verdwenen was. ‘Bekoring’ heeft zoiets van: ’t mag niet, maar ’t is wél lekker. Ik weet nog wel dat ik me als kind altijd verwonderde over die zin: waarom je God vroeg je niet in bekoring te leiden, terwijl ik bekoring met zoiets prettig-kietelends associeerde! ‘Verzoeking’ is veel duidelijker: het mag niet, punt uit. Iets soortgelijks zie ik in de verandering (die voor protestanten dus al wat langer aan de gang is) van ‘het kwade’ in ‘de boze’. ‘Het kwade’, dat is een objekt, een aanwijsbaar kwaad, ‘de duivel’, moeilijk te hanteren maar makkelijk te misleiden. Maar de boze! Dat is zoiets als het boze oog in jezelf, dat de boze mens in jezelf voortdurend en nauwlettend in de gaten houdt, en dat alles gepersonifieerd: ‘de’ boze. Waar heeft het mee te maken dat de katholieke en de protestantse traditie zolang een verschillende versie van deze tekst hebben gehad? Met wat voor maatschappelijke en met wat voor morele tradities? En wat voor sociaal-ekonomiese en -politieke, kulturele, met structuren van taalgebruik samenhangende, en exegetiese (bijbeluitleg) aspecten spelen daarbij een rol? En hoe komt het dat nu de protestantse lezing, waarin het kwaad meer verinnerlijkt is, hier dominant is geworden? Met wat voor ontwikkelingen heeft dat te maken en hoe beoordeel ik die? Heeft de afschaffing van de duivel, heeft het kreëren van een massage-groep, altijd met ‘bevrijding’ te maken?

Bij dat verschil tussen katholieke en protestantse (en in dit volgend geval ook: tussen ‘volkse’ en geïnstitutionaliseerde) morele tradities kan ik het niet laten nog een ander voorbeeldje te noemen. Dat gaat over Maria, dus dat mag nog wel. Dat wordt van feministiese theologes toch verwacht, dat ze daar ook iets, liefst iets krities-maar-opbouwends over zeggen. Ik ontleen het verhaal aan Dorothee Sölle. In haar bundel ‘Sympathie’ (p. 50) verhaalt zij van een aantal volkslegenden over Maria (katholieke; in het protestantisme speelt Maria nauwelijks een rol): Maria die drie dagen lang onzichtbaar onder de voeten van een gehangen struikrover gaat staan om hem te dragen, en hem zo redt van de strop. Maria die zeven jaar lang in de gebedsdienst de plaats inneemt van een verliefd geworden en weggelopen kloosterzuster, tot deze, in de steek gelaten en ellendig, weer terugkeert in haar klooster, waar niemand haar afwezigheid heeft opgemerkt. Maria die inspringt als vroedvrouw bij een ‘gevallen’ abdis die in het geheim een kind moet baren. Verwonderd kommentaar in een

protestants naslagwerk: 'In deze verhalen heerst een vreemd soort moraal.'²

Met andere woorden: het is heel leuk om over moraal na te denken. Helemaal niet moralisties of zo. Moraal moet er zijn. En theoloog zijn is ook een voorrecht. Van oudsher nadenken over liefde, genieten, verlangen, lijden, dood, macht, onmacht en bevrijding; nog voordat dat in de mode kwam. En nadenken over iets wat geheim is. Kom daar in de wiskunde of in de psychologie maar eens om. Daar toveren ze je meteen een statistiek onder ogen. Dat proberen theologen ook wel eens, maar dat loopt altijd fout: 'Geloofst u in de Goddelijkheid van de Mens Christus?' – ja, nee, geen mening – doorhalen wat niet verlangd is. Zijn er dan ook mensen die niet goddelijk zijn?

Maar goed, wij denken natuurlijk meer over de historische representaties daarvan. Over beelden en verbeelding. En waarom mensen die nodig hebben. Omdat het anders zo angstig is, of zo hopeloos, of zo leeg, of zo saai. Sterren voor de mensen, mensen voor de sterren. Omdat mensen zich door die beelden soms ook gesterkt voelen in hun strijd: *voor-beelden*. Omdat je ook en juist als je strijd voert, moet kunnen en mogen hopen op sterren en stromen, anders licht en diep.

2. *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 1927², een zeer belangrijke en invloedrijke protestants-theologische encyclopedie.

Kennis en weten

Over wetenschapskritiek vanuit (de ervaringen van) vrouwen

Vrouwen in links Nijmegen: Althusser al gelezen? Foucault? Het nieuwe Te Elfder Ure nummer? Dat is evident! Zo is het! Dat is waar! Freud herontdekken, of juist niet (seksist?!). Naar Dodewaard, of juist niet (nieuw revolutionair subjeekt of romantiek?).

Linkse vrouwen in Nijmegen: een tegenpartij vormen of je strijd voeren in bestaande partijen, organisaties, fakulteiten? Je concentreren op de 'verbreding' van de strijd door acties te ondernemen; zoveel mogelijk vrouwen proberen te bereiken, en je politiek-theoretische vragen ontwikkelen in samenhang daarmee? Of je toelagen op de 'verdieping' van de vrouwenstrijd door het bestuderen van teksten en het ontwikkelen van een superieur analytisch apparaat, dat in staat is om de tot nu toe dominante mannenwetenschap op een hoger plan, en de vrouwenonderdrukking op te heffen. Of is dit wellicht een vals dilemma?

Ter inleiding

Wij zijn afkomstig uit verschillende studierichtingen en onze ervaringen en activiteiten in de vrouwenbeweging zijn eveneens verschillend van aard. Sinds het begin van dit studiejaar praten we af en toe met elkaar over wat wij onder vrouwenstudies verstaan. Gemeenschappelijk uitgangspunt daarvoor vormden onze vragen naar de verhouding van vrouwenstudies tot een links perspectief en tot de vrouwenbeweging. In de verhitte gesprekken die daaruit voortkwamen, bleek al snel dat deze gemeenschappelijkheid aanleiding gaf tot zeer uiteenlopende posities. Door samen artikelen uit onder andere dit tijdschrift te lezen en daarover te praten hebben we geprobeerd deze verschillende posities helderder te krijgen en waar mogelijk met elkaar in verband te brengen.

In onze gesprekken en dus ook in dit stuk komen een aantal begrippen en hun onderlinge relatie steeds terug: ervaring/ kennis,

wetenschap/politiek, wetenschap/ideologie, kennis/verandering. Het voortdurend opduiken daarvan had natuurlijk veel te maken met het verloop van de discussie in dit blad. Wij hebben in aansluiting op deze discussie geprobeerd de verhouding tussen deze begrippen wat verder in te vullen. Binnen die kontekst hebben wij onze eigen ideeën uitgewerkt over het specifieke van vrouwenstudies en de verhouding van vrouwenstudies tot de vrouwenbeweging enerzijds en tot 'mannenstudies' anderzijds.

Vrouwenstudies: die studies die niet één zijn

Als we in onze discussies érgens mee gekonfronteerd zijn, dan is het wel met de onmogelijkheid om over vrouwenstudies te spreken als over een eenvormige wetenschapspraktijk. Dat daarvan geen sprake kan zijn, blijkt ook duidelijk uit de artikelen die tot nu toe in dit tijdschrift zijn verschenen, zowel uit de inhoudelijke teksten als uit de bijdragen aan deze rubriek. Behalve met verschillen in de vrouwenbeweging zelf, heeft deze meervormigheid veel te maken met de positie en opvattingen van de betreffende wetenschappers én met het vakgebied waarbinnen zij bezig zijn. In het vorige nummer bijvoorbeeld worden van verschillende kanten kritiese opmerkingen geplaatst bij de norm van rationaliteit waaraan elke wetenschapspraktijk zou moeten voldoen.¹ Door anderen wordt die norm juist uitdrukkelijk onderstreept.² Deze kritiese kanttekeningen enerzijds en bijvallen anderzijds zijn niet zonder meer terug te voeren op het Algemeen Feministies Peil van de schrijfsters in kwestie, maar hebben waarschijnlijk meer te maken met de voor haar studierichting specifieke invalshoeken en de daarbij ingenomen wetenschapsfilosofiese en politieke posities.

In onze eigen discussies leverde het feit dat wij ons in onze studies met verschillende objecten bezighouden, soms een komplette spraakverwarring op, met name als het ging over de verhouding tussen kennis en verandering. Dat kennis, als kennis, iets anders is dan verandering viel nog wel eenvoudig vast te stellen. Maar kennis kan op heel verschillende manieren tot stand komen en vanuit verschillende

1. Vgl. bijvoorbeeld het vanuit de kulturele antropologie geschreven artikel van Corrie Gerrits, 'De slaap van de Rede verwekt monsters', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, nr. 4, 1980, pp. 483-490.

2. Zie bijvoorbeeld Josine Blok, 'Tussen Jakobs en Jacoby', in: idem, pp. 471-482 (hier p. 481).

vragen. Aan een negentiende-eeuws prentje van de Heilige Familie zullen bijvoorbeeld een theologe, een kultuurpsychologe, een filosofe en een kunsthistorika (wat wij respektievelijk zijn) in eerste instantie verschillende dingen opmerken, omdat de vraagstellingen waarmee zij dat prentje proberen te begrijpen niet zonder meer dezelfde zijn. En het begrip dat een filosofe zich hiervan vormt is niet automatisch 'wetenschappelijker' en dat van een theologe 'ideologischer': een begrip wordt namelijk *altijd* gevormd vanuit een bepaalde vraagstelling en is *nooit* helemaal neutraal.

De manier waarop je zo'n voorstelling van de Heilige Familie probeert te begrijpen heeft veel te maken met je *politieke positie*. Een marxistische of een feministische wetenschapster bijvoorbeeld, of ze nu filosofe is of theologe, heeft andere vragen dan een traditionele wetenschapster bij zo'n heilig verklaarde drieëenheid van Maria-met-kindje-op-schoot-en-Jozef-ernaast-met-de-hamer-nog-in-de-hand. En omdat zij andere vragen hebben, zullen zij ook andere dingen zien. Dat 'zien' heeft dus zowel te maken met de vraagstelling (die altijd een indirect of direct politiek belang heeft) als met het daarbij gekozen onderzoeksinstrument.

In dit voorbeeld zal voor een goed begrip van wat er precies op dat prentje gebeurt op de eerste plaats de kennis van de kunsthistorika noodzakelijk zijn om het specifieke van het betreffende beeld te analyseren. Maar voor de uiteindelijke interpretatie daarvan is kennis nodig van de geschiedenis van het gezin, van de positie van de vrouw daarin en van de daarbij behorende ideologieën, welke laatste onder andere religieus zijn ingekleurd. Met andere woorden daarvoor is ook de kennis nodig van bijvoorbeeld een kultuurpsychologe, een filosofe en een theologe. Voor een goede samenwerking tussen die verschillende wetenschapsters en haar verschillende vraagstellingen is het noodzakelijk dat zowel die vraagstellingen als de benaderingswijze (het onderzoeksinstrument) duidelijk en expliciet zijn; dat voorkomt veel geharrewar dat met een beroep op elkaars feministies 'gehalte' waarschijnlijk niet opgelost zal kunnen worden.

Als *feministe* hebben de bovenomschreven wetenschapsters hetzelfde doel aan haar kennis-activiteiten ten grondslag liggen, namelijk (indirect) bijdragen aan verandering, aan de opheffing van de vrouwenonderdrukking door de groei en de werking daarvan beter te begrijpen.³

Als wetenschapster zullen zij in eerste instantie een 'eigen'

3. Dit doel kan wel aanleiding geven, en geeft dat ook, tot zeer uiteenlopende

doelstelling hebben, welke samenhangt met de voor haar vakgebied én voor haar politieke positie karakteristieke vraagstelling en methodiese benaderingswijze.

Het 'weten' van vrouwen: kennis of herkenning?

In het voorafgaande stuk gebruikten we een histories voorbeeld (een negentiende-eeuws prentje) en stelden dat je verschillende invalshoeken en instrumenten hebt vanwaaruit en waarmee je zo'n histories produkt kunt bekijken. Sommige vrouwen in de vrouwenbeweging zullen dat soort onderzoek misschien overbodig vinden omdat het niet direkt aansluit bij de konkrete onderdrukking en de konkrete belangen van vrouwen op dit moment, of wetenschappelijk onderzoek überhaupt overbodig vinden omdat vrouwenonderdrukking uiteindelijk een machtsstrijd is en een machtsstrijd altijd wordt beslist in de politieke praktijk, waarbij je met je woede als voertuig al een heel eind komt. Nu gaat dat laatste in een aantal gevallen zeker op.⁴ Een abortuskliniek kun je het meest effectief openhouden door er voor te gaan zitten, niet door er een diepgaand wetenschappelijk betoog over te schrijven. Maar een abortuswet houd je niet tegen door er voor te gaan zitten. Daarvoor is, behalve de woede van vrouwen, ook een effectieve feministiese kritiek nodig op de heersende opvattingen over abortus. Die heersende opvattingen worden onder andere wetenschappelijk gelegitimeerd, vanuit verschillende kanten: vanuit een juridiese stand van zaken, vanuit de mediese discipline, vanuit het standpunt van artsen en vanuit de filosofiese en theologiese ethiek. Regeringskommissies die de politici van wetenschappelijk advies moeten dienen, worden onder andere door vertegenwoordigers uit die disciplines bemand (in de letterlijke zin van het woord). Vrouwen hebben in eerste instantie geen wetenschap nodig als ze over abortus nadenken: zij kunnen daarvoor heel goed te rade gaan bij haar 'gewone' weten over haar eigen levensprojekt, en de tegenspraken tussen haar ideeën daarover en die van Van Agt spreken voor zich. Nu is het 'weten van vrouwen over haar eigen levensprojekt' natuurlijk

politiek-theoretiese visies op die onderdrukking en dus tot verschillende politieke strategieën (radikaal feminisme, socialisties feminisme, lesbianisme, kombinaties daarvan, enzovoort).

4. Een vergelijkbare redenering zien we bijvoorbeeld ook bij Aafke Komter en Marijke Mossink in 'Kennis of verandering', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, nr. 3, 1980, p. 363.

geen vanzelfsprekende, tijdloze of belangen-loze aangelegenheid. Als weten van vrouwen wordt het ingezet tegen het heersende wetenschappelijk (gelegitimeerde) weten, dat tot nu toe vrijwel uitsluitend is geformuleerd vanuit ongereflekt-patriarchale belangenposities.

Dat weten van vrouwen is op zich nog geen wetenschap. Wij denken dat het wél van belang is er ook op het nivo van de wetenschap een vorm en een taal voor te vinden waarmee je het denken van bijvoorbeeld de juristen, medici en ethici in de regeringskommissies effectief kunt kritiseren. Evengoed als het belangrijk is om dat weten van vrouwen krities te onderzoeken op de ideologische posities die erin aanwezig zijn (bijvoorbeeld: waarin en waarom verschilt het weten van drie verpleegsters die zich tot stem van de ongeboren vrucht willen maken, van het weten van vrouwen die haar mondigheid opeisen over haar eigen buik en haar 'eigen' leven? Of geldt hier ook dat de meeste – uitgesproken – stemmen gelden?).

Het weten van vrouwen is, onder andere, gebaseerd op *ervaring* en op *herkenning*; complexe, van ideologische inhoud overlopende begrippen. *Kennis*, het produkt van een rationele, als proces inzichtelijke praktijk, brengt dit weten als het ware in kaart, hergroepeert het en voegt er zodoende iets aan toe. Voor dat 'in kaart brengen' is een bepaalde afstand nodig, een *breuk met de direct-waarneembare werkelijkheid* en een bepaald perspectief: het schilderen van een landschap is iets anders dan het intekenen van een landkaart. Maar ook zo'n praktijk als het intekenen van een landkaart kan niet zonder het materiaal van georganiseerde en gereflekteerde 'ervaringen' (bijvoorbeeld landmetingen). Zelfs de meest abstracte modellen en categorieën zijn uiteindelijk afgeleid uit 'ervaringsweten'. Zij bestaan nergens anders voor dan om het onder verschillende historische voorwaarden veranderende ervaringsweten op begrip te brengen, en eventueel te kritiseren voorzover het aan die historische voorwaarden 'inadekwaat' is.

De wetenschap van vrouwen en de regels van het spel

Wat wij hierboven probeerden te problematiseren is de veronderstelling dat je een absolute scheidslijn zou kunnen aanbrengen tussen 'wetenschap' en 'ideologie'. Wij denken dat dat onmogelijk is, hoe lofwaardig het streven ernaar ook is, bijv. om niet uitsluitend bij onderzoeksresultaten uit te komen van het type: 'Ik heb het gevoel

dat Xantippe ook al werd uitgebuit'. Bovendien denken wij dat je door een absolute scheiding aan te willen brengen tussen wetenschap en ideologie (of tussen wetenschap en ervaring) de mogelijkheid verliest om tot nieuwe kennis en tot nieuwe methoden van kennisverwerving te komen. Waarmee we niet willen zeggen dat je, als je maar genoeg over ervaringen praat, nieuwe wetenschappelijke kennis hebt. Vrouwen hebben echter vanuit haar geschiedenis, haar positie in het patriarchaat en haar lichamelijkheid op veel gebieden waarschijnlijk ándere ervaringen dan mannen ('lichamelijkheid' vatten we hier heel ruim op: het hele complex dat samenhangt met de positie en functie van de vrouw in de reproductie, met haar 'geproduceerde' en met haar feitelijke lichamelijkheid).

Door een strikte scheiding op te eisen tussen de ervaringen van vrouwen en wetenschappelijke kennis verlies je, denken wij, een deel van het materiaal waarmee je die wetenschap kunt kritiseren in haar begripsvorming zelf. Het ontwikkelen van begrippen gebeurt altijd vanuit bepaalde ervaringen en bepaalde belangen.

De uitspraak bijvoorbeeld dat er 'niet zoiets als een burgerlijke of anti-feministische statistiek'⁵ bestaat, gaat voorbij aan het feit dat ook de ontwikkeling van de wetenschap zelf per definitie aan belangen gebonden is. Een groot deel van het wiskunde-onderzoek wordt direct of indirect betaald en/of op gang gebracht door (vragen vanuit) het militair-industrieel complex, en het 'uitvinden' en verder ontwikkelen van statistieken is daar niet los van te zien. Daarmee valt niet zonder meer iedere statistiek af te doen als kapitalisties; in sommige vormen van feministies onderzoek zullen statistieken een bruikbare bijdrage kunnen leveren. Maar wij denken dat je het probleem te eenvoudig voorstelt als je de uitspraak dat er geen burgerlijke of anti-feministische statistiek bestaat, op de volgende manier uitwerkt: 'Welk instrument wij kiezen hangt af van het onderwerp en niet van een voorkeur voor kwalitatieve methoden (omdat deze feministieser zouden zijn) of voor kwantitatieve methoden (omdat die wetenschappelijker zouden zijn)'.⁶ Tot op zekere hoogte stemmen wij met deze laatste opmerking wél in: inderdaad moet je je 'instrument' afstemmen op dat wat je wilt onderzoeken. Maar voor deze afstemming bestaat geen eensluidende sleutel. Want een onderzoeksinstrument is meer dan een verzameling methoden, en er is geen vaststaande kode over wélke methoden bij wélke onderwerpen zouden horen. En voorzover deze

5. Anet Bleich, Ulla Jansz, Selma Leydesdorff, 'Lof der Rede', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, nr. 2, 1980, p. 214.

6. Idem, p. 218.

kodes er wel zijn zal het vaak juist een van de uitdagingen voor de vrouwenstudies zijn om die open te breken. Want het belang van die kodes, zoals van de meeste spelregels, blijkt vaak te bestaan uit handhaving van de maatschappelijke en wetenschappelijke stabiliteit, en dus zal er in die kodes weinig plaats zijn voor tegenspraken, voor crisis. En een beetje crisis mag het toch wel teweeg brengen in de wetenschap, dat vrouwen aan het woord komen.

Eén van de (vele en veelsoortige) problemen bij het verder ontwikkelen van vrouwenstudies zal dan ook bestaan uit het zoeken naar 'instrumenten' waarmee de dominante wetenschap vanuit het standpunt van vrouwen kan worden gekritiseerd. De onderzoeksapparaten die daarvoor worden ontwikkeld (waarbij natuurlijk ook wordt voortgegaan op en gebruik gemaakt van de al bestaande kennis: we kunnen niet zomaar uit de tijd stappen), ontlenuen hun kritiese inhoud onder andere aan het weten, aan de ervaringen van vrouwen. Het heeft geen zin dat weten zonder meer als ideologies af te doen; er bestaat geen ander weten. (Die ideologische inhoud moet, voor zover mogelijk, wel *begrepen* worden.) Juist door het *eigene* van de ervaringen van vrouwen ook op theoreties nivo te begrijpen kunnen we een effectieve kritiek op de wetenschap ontwikkelen en effectiever ingrijpen in 'de wereld'.

De wereld van vrouwen

Vrouwen hebben in bepaald opzicht een andere verhouding tot de werkelijkheid en tot maatschappelijke kwesties dan mannen. En al is die verhouding misschien deels af te leiden uit de haar 'toegewezen' plaats in een mannenmaatschappij, ze hoeft er niet minder krities om te zijn. Juist omdat die toegewezen plaats zich aan de rand van de mannenmaatschappij bevindt kunnen vrouwen zich meer 'irrationaliteit' veroorloven. Of liever gezegd, een *andere* rationaliteit. Dat merkten twee van ons bijvoorbeeld bij het huis aan huis verspreiden van folders over de Dodewaardaktie: in gezinnen waar de man des huizes ons omstandig de absolute noodzaak van kernenergie uitlegde, bleek de vrouw dikwijls wél zeer gevoelig voor alle daarmee samenhangende problemen, variërend van de gevaren van straling en ongelukken tot die van de kernbewapening. Dat werd door haar man dan prompt afgedaan als een 'irreële' positie, 'want als wij ze niet maken, maken de Russen ze wel'. Nou weet zijn vrouw dat ook wel,

dat heeft hij haar vaak genoeg uitgelegd. Maar zijn 'wij' is niet altijd ook het hare.

Het feit dat vrouwen een andere 'voorstelling van zaken' en een eigen wereldbeeld kunnen hebben, betekent echter niet automaties dat deze voorstellingen ook een progressieve betekenis of een progressieve uitwerking hebben.

Zand in de machine en roet in het eten

De vrouwenbeweging bestaat voor een groot deel uit die – georganiseerde of ongeorganiseerde – ervaringen van vrouwen. Uit die ervaringen zijn ook de vrouwenstudies voortgekomen. Vrouwenstudies moeten zich tot op zekere hoogte aan de regels van het wetenschappelijk spel houden, anders kunnen we er maar beter niet aan beginnen. Maar we mogen best een paar nieuwe spelletjes verzinnen, óók binnen de universiteit.

Die spelletjes hoeven niet altijd een *direkte* afspiegeling te zijn van ervaringen (vgl. de beeldspraak van het 'in kaart brengen'). De theorie van Marx over het kapitalisme bijvoorbeeld is wel *gebaseerd* op de situatie en de gebeurtenissen in de negentiende eeuw; in de analyse van die situatie begint hij echter niet met de *ervaringen van arbeiders*, maar bij het op theoreties nivo uiteenleggen en herinterpreteren van de werkelijkheid met behulp van analytische categorieën. Voor de analyse van het patriarchaat zal het soms ook nodig zijn een dergelijke omweg te maken: te *beginnen* met nieuwe hypothesen en deelonderzoeken om uiteindelijk de positie van vrouwen en haar ervaringen beter te begrijpen.

Als wij proberen te begrijpen hoe het patriarchaat, hoe het heersen van een mannelijke orde in elkaar zit, maken wij daarbij onder andere gebruik van de binnen dat patriarchaat tot stand gekomen analysemodellen zoals bijvoorbeeld marxisme, strukturalisme en psychoanalyse. Want tot op zekere hoogte leveren deze modellen ons bruikbare instrumenten. Het probleem daarbij is wel, dat deze modellen meestal zeer eenzijdig zijn ingevuld, omdat ze de uitdrukking zijn van een eenzijdig heersende orde. De thematieken die van daaruit zijn bezet zullen door vrouwen weer onteigend moeten worden. Gaatjes prikken in de opgezette fallus.

Vrouwenstudies door wie?

Het feit dat – voorwaardelijk – gebruik gemaakt wordt van dergelijke al bestaande onderzoeksmodellen is een van de redenen waarom sommige vrouwen vinden dat vrouwenstudies in principe ook kunnen worden uitgevoerd door mannen. Die zijn meestal ook beter ingevoerd in die zaken, en laten zich minder door ‘ervaringen’ van de wetenschappelijke wijs brengen. In ons eigen kollektiefje alleen al lopen de discussies hierover zo hoog op, dat we er daarna een halve nacht wakker van liggen. Daarom over dit punt alleen een paar voorlopige, als vragen bedoelde opmerkingen.

Er bestaat om te beginnen natuurlijk een aantal zeer direkte en onmiskenbare redenen om voorlopig voor vrouwen te kiezen: vrouwenstudies komen voort uit de vrouwenbeweging en zijn door de strijd van vrouwen in het leven geroepen. In (nieuwe) onderzoeks- en onderwijsvormen, bij skripties en in vrouwengroepen willen vrouwen graag samen studeren, begeleid door vrouwen. Daarvoor zijn voorlopig genoeg vrouwen ‘voorhanden’. Ook onze eigen ervaring met het werken in gemengde groepen is, dat dat de formulering en uitwerking van je probleemstelling aanzienlijk kan vertragen (hoewel de eerlijkheid gebiedt te vermelden dat we ook wel eens de omgekeerde ervaring gehad hebben).

Een andere bedenking bij het door mannen laten uitvoeren van vrouwenstudies geldt met name voor die onderzoeken waar wordt nagedacht over het bewustzijn, bewustzijnsinhouden en bewustzijns-structuren van vrouwen en over de produktie van ‘het vrouwelijke’. Omdat dat ‘vrouwelijke’ voor een groot deel bepaald en beperkt is door een mannelijke orde, kan het *tot op zekere hoogte* ook wel door mannen bestudeerd worden. Sommige mannen zullen juist die bepaling en beperking goed in kaart kunnen brengen. Freud bijvoorbeeld heeft dat in zeker opzicht gedaan, en Engels in zijn theorie over de oorsprong van het gezin, van het privé-eigendom en van de staat, wat voor tekortkomingen daar verder ook aan mogen kleven. Maar wij vragen ons af of je voor het ontwikkelen van effectieve kritiek op de werkelijkheid vanuit het standpunt van vrouwen uiteindelijk niet het beste bij vrouwen terecht kunt. Want vrouwen hebben behalve een andere werkelijkheid (die van het, letterlijk en figuurlijk, binnenblijven) en andere ervaringen, waarschijnlijk ook een andere waarneming dan mannen, zeker als het gaat over ‘het vrouwelijke’. Vrouwen *kijken* immers niet alleen naar dat vrouwelijke (op een grotendeels binnen de heersende mannelijke

orde geproduceerde wijze) maar zij *belichamen* dat vrouwelijke ook zelf. En dat kan een aantal tegenspraken opleveren⁷ waarvan je je kunt afvragen of die produktief kunnen worden uitgewerkt door mannen, met hún bewustzijn, dat als produkt van een mannelijke orde waarschijnlijk meer een eenheid is, dat wil zeggen met die orde meer in overeenstemming is. Schept een man de wereld, en dus ook het begrip daarvan: de wetenschap, niet naar zijn maat?

Misschien gelden deze vragen niet voor alle soorten onderzoek. In dat geval blijven de allereerst genoemde argumenten voorlopig nog wel even van kracht.

Vrouwenstudies voor wie?

Waar wij de andere helft van de nacht over wakker lagen waren de discussies (eu-feministies uitgedrukt) over de vraag voor wie de resultaten van vrouwenstudies uiteindelijk bedoeld zijn, en op wie ze zich in eerste instantie richten. Een vraag die behalve met de opzet en vorm van het onderzoek (bijvoorbeeld wel of geen actie-onderzoek) ook veel te maken heeft met de taal waarin het eindprodukt wordt afgeleverd. De posities in ons eigen groepje en de wederzijdse verwijten daarover (je hoort het al, veel te emotioneel) varieerden van het vooral benadrukken van wetenschappelijkheid en tekstbestudering tot pleidooien voor het praktikabel-zijn van de produkten van wetenschappelijke studie in de vrouwenbeweging, op korte of lange, maar niet ál te lange termijn. Bij die laatste positie speelde twijfel mee over het belang van sommige onderzoeken die hun vraagstelling vrijwel geheel aan binnen-wetenschappelijke discussies ontleen. Raken dergelijke onderzoeken soms niet te ver weg van de ‘konkrete’ politieke problemen, als ze niet vandaaruit worden ontwikkeld of daarnaar worden teruggekoppeld? Met welke criteria verzamel en bewerk je dan het materiaal voor je onderzoek, met welke criteria kun je dan in teksten aangetroffen vraagstellingen beoordelen?

De eerste positie kwam voort uit behoedzaamheid tegenover het gevaar van ideologisering van de wetenschap, welke zou ontstaan als

7. Door een aantal franse vrouwen (Irigaray, Kristeva e.a.) worden deze ‘tegenspraken’ en de strijdpraktijken die juist daaruit af te leiden zouden zijn, dan ook vooral teruggevoerd op respektievelijk de specifiek vrouwelijke ekonomie van lust en verlangen welke samenhangt met de vrouwelijke *lichamelijkheid* (Irigaray), en de voor-oidipale, driftmatige verhouding met de *vrouw als moeder* (Kristeva).

je je te veel laat bepalen door vanuit groepen en bewegingen opgekomen vragen en behoefte aan kennis. Beide posities hebben natuurlijk veel te maken met politiek-strategiese overwegingen en prioriteiten. Trouwens, zo zwart-wit als boven geschetst lag het meestal ook niet. Tenslotte delen we in de glans én in de armoede van alle intellectuelen. In ieder geval kwamen we er niet altijd uit, savieren. Maar het is de vraag of dat moet. Niet alleen eendracht geeft de vrouwenbeweging macht.

Recensies

Annette Mevis

Jaarboek voor vrouwengeschiedenis
Nijmegen (SUN) 1980, 286 pp., f 27,50

In september 1980 verscheen het eerste *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, een prima vorm om resultaten van onderzoek naar vrouwengeschiedenis meer bekendheid te geven. Deze eerste aflevering bevat een tiental artikelen over zeer uiteenlopende onderwerpen, waar ik achtereenvolgens kort op in zal gaan.

Het eerste artikel gaat over de nederlandse ontwikkeling van sportbeoefening door vrouwen in de negentiende eeuw. Nine van Schuppen laat hierin zien dat de geschiedenis van vrouwensport zowel kennis over het doen en laten van vrouwen in het verleden oplevert, alsook over de algemene ideologie ten opzichte van vrouwen. In de achttiende eeuw raakten vrouwen uit de gegoede stand in toenemende mate economies afhankelijk en steeds meer aan de huiselijke sfeer gebonden. Deze vrouwen werden bij uitstek het object van verfijning en er heerste voor hen een taboe op fysieke inspanning en sportief vermaak. Vrouwen uit de gegoede burgerij konden hierdoor niet aan sport doen. Moeilijker is het de positie van vrouwen uit het volk in de sport te achterhalen. Wat in ieder geval wel vaststaat is, dat vrouwen uit het volk de schaatssport beoefenden. Het hardrijden op de schaats van vrouwen in de negentiende eeuw was een unieke vorm van vrouwensport. De hardrijdsters vormden zelfs een gilde met eigen normen. Het wedstrijd-

rijden op de schaats werd wel als ongepast beschouwd en deze vrouwen werden op zedelijkheid en op hun vrouw-zijn aangevallen, desondanks bleven ze hardrijden op de schaats.

In het artikel over vrouwenarbeid rond 1500 vraagt Jenneke Quast zich af of vrouwen in Nederland in die tijd een economiese rol van betekenis hebben gespeeld, en zo ja, in welke bedrijfstakken. Om een begin te maken met de inventarisatie van de beroepen die omstreeks 1500 voor vrouwen openstonden, heeft ze onderzoek gedaan naar de positie van vrouwen in de gilden van Den Bosch, Utrecht, Leiden en Dordrecht. Aan de orde komen vrouwen in de textielnijverheid, vrouwen in de kleinhandel en levensmiddelenvoorziening en meestersvrouwen. Ze toont hiermee aan dat vrouwen in de betreffende steden deelnamen aan het arbeidsproces als zelfstandige ambachtsslieden en als loonarbeidsters. Het is jammer dat de zeventiende eeuw nog niet in het onderzoek is betrokken, zodat een duidelijke ontwikkeling nog niet gekonstateerd kan worden en nog geen vergelijking met de veranderingen in de economiese positie van de vrouw in Engeland gemaakt kan worden, zoals geschetst door Alice Clark in haar veelgeroemde boek *Working lives of women in the seventeenth century*. Maar het begin is er en er worden waardevolle aanzetten gegeven voor het vervolg.

Interessant en helder geschreven is het artikel van Diet Sijmons over prostitutie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het merendeel van de informatie over de aard van de prostitutie en de moraal heeft ze gehaald uit geschriften van drie prostitutiebestrijdingsverenigingen. Hieruit blijkt dat zedelijkheidsvraagstukken door hen zeer moraliserend werden bekeken en dat de slachtoffers van prostitutie door hen hypokriet werden behandeld. Als voornaamste oorzaak van prostitutie zagen

zij de labiele karakterstructuur van de desbetreffende vrouwen en hun gebrekkige zedelijke opvoeding. De prostitutiebestrijdingsverenigingen waren tegen reglementering van de prostitutie, omdat zij die zagen als een symptoom van de toenemende onzedelijkheid in de maatschappij. Zij verzetten zich fel tegen de moraal van de heersende klasse dat prostitutie een 'noodzakelijk kwaad' was. Volgens die moraal moest prostitutie blijven bestaan en getolereerd worden, want als de man zijn seksuele behoeften niet kon bevredigen zou dit zijn gezondheid schaden. Dit was een dubbele moraal, want de prostitutie werd wél als onzedelijk beschouwd en de prostituee als een verachtelijk wezen gezien. Diet Sijmons konstateert terecht dat de gegevens uit de bronnen door een mannelijke morele bril zijn bepaald. Nergens komt een prostituee zelf aan het woord, er wordt óver haar geschreven. Diet heeft geprobeerd dit probleem te ondervangen door aan de hand van aantekeningen over 95 vrouwen in het notulenboek van het 'Comité tot opbeuring van boetvaardig gevallen vrouwen' een beeld te geven van deze prostituees. Daaruit blijkt onder andere dat *armoede* een belangrijke oorzaak was, waardoor veel vrouwen de weg van de prostitutie opgingen.

Het artikel 'Geboortenregeling: een vrouwenzaak?' geeft onder meer antwoord op de vraag in hoeverre vrouwen en de eerste vrouwenbeweging een bijdrage hebben geleverd aan de verbreiding van geboortenregeling. Tot nu toe werd beweerd of vermoed dat de nederlandse vrouwenbeweging nauwelijks interesse had voor de geboortenregelingsbeweging of wel het nieuw-malthusianisme. Marjan Advokaat, Trees Moll en José Niekus komen door hun onderzoek tot de konklusie dat de eerste vrouwenbeweging in Nederland zich wel degelijk met geboortenregeling heeft beziggehouden. Zij hebben hiervoor vier feministiese bladen tot

1920 onderzocht. De wijze waarop drie ervan voor geboortenregeling pleitten wijst er op, dat er zeker enige propagandistische kracht van uitgegaan moet zijn.

De redactie wil in het jaarboek ook lezingen die daarvoor in aanmerking komen publiceren. Als eerste is dat een lezing van Judith Herrin over veranderingen in de positie van vrouwen in het Byzantijnse Rijk, van de zesde tot de twaalfde eeuw. Deze samenleving vertoont volgens Judith Herrin voldoende eenheid om de vraag naar de positie van de vrouw te kunnen stellen. Alle vrouwen waren in gelijke mate gebonden aan het stelsel van uithuwelijking. Dit impliceerde dat bijna alle vrouwen gedwongen werden een huwelijk te sluiten en dat zij bezit konden erven, zelfstandig beheren en ook weer nalaten. Voor de rest is er weinig specifieke informatie over levensomstandigheden van vrouwen te vinden. De enige teksten die hiervoor bruikbaar zijn, zijn levensbeschrijvingen van vrouwelijke heiligen en de door vrouwen opgestelde huwelijkskontrakten en testamenten. Door analyse van deze bronnen en van een aantal bijzondere kenmerken van de byzantijnse samenleving bouwt Judith Herrin een beeld op van de positie van vrouwen in het Byzantijnse Rijk.

Eén type bron dat Judith Herrin al van belang noemde voor inzicht in het leven van vrouwen in de Middeleeuwen, namelijk heiligenlevens over vrouwen, wordt door Yvonne Scherf voor dezelfde periode krities bekeken. Het is met name de moeite waard om de mogelijkheden van heiligenlevens als bron voor vrouwengeschiedenis te onderzoeken, omdat dit prakties de enige bron uit de periode vóór 1200 is. Zij stelt twee vragen: stelt vrouwengeschiedenis speciale eisen aan deze bron en dragen heiligenlevens veel materiaal aan voor vrouwengeschiedenis? De eerste vraag wordt negatief beantwoord: het gebruik van heiligenlevens als historische bron is zeker aan

voorwaarden gebonden, maar deze zijn niet afhankelijk van het onderwerp van onderzoek. Om de tweede vraag te beantwoorden gaat Yvonne na welke gegevens de heiligenlevens opleveren over de opvattingen over aard en bestemming van de vrouw, over het gezin en over de rol van de vrouw in het huwelijk. Met alle kritiese kanttekeningen kan deze vraag wel positief beantwoord worden.

Weer een andere mogelijkheid voor onderzoek naar de beeldvorming over vrouwen in het verleden vinden we in het artikel van Kristine Hecker. Zij analyseerde het tekstmateriaal van ongeveer 25 blijspelen van Carlo Goldoni – een Italiaanse toneelschrijver uit de achttiende eeuw – met het oog op het opvoedingsmodel. Goldoni wilde met veel van zijn stukken het publiek opvoeden en dat impliceerde dat het publiek zich moest kunnen identificeren met hetgeen op het toneel gebeurde. Het was de eigentijdse werkelijkheid van de gegoede burgerij die Goldoni zo getrouw mogelijk trachtte af te beelden. Naar de mening van Goldoni moest de meisjesopvoeding slechts die kennis overdragen, die voor de toekomstige rol van echtgenote en moeder nuttig was. Een goed voorbeeld van hoe je literatuur kunt gebruiken als historische bron.

Over de mogelijke invloeden van sociale, economische en politieke veranderingen op de positie van boerinnen weten we nog zo goed als niets vergeleken met wat we daarover weten van bijvoorbeeld fabrieksarbeidersvrouwen. Daardoor is het onderzoek van Jeske Reijs naar de positie van de boerin op de zandgronden in Oost-Noord-Brabant van belang. De achterliggende vraag bij haar onderzoek is: welke effecten hadden de veranderingen in de landbouw tussen 1880 en 1910 op het leven en werken van de boerin? Door een beschrijving te geven van de situatie omstreeks 1880 en daarna van de situatie omstreeks 1910 kan ze nagaan welke

verschuivingen zijn opgetreden in de werkzaamheden en de positie van de boerin. Hierbij heeft ze voornamelijk gebruik gemaakt van herinneringen en observaties van tijdgenoten, ‘... omdat het proces van verandering in het leven en werken van de boerin nergens als zodanig opgemerkt werd en dus nergens wordt beschreven’ (p. 210).

In het volgende artikel van Claartje Bos worden terecht vraagtekens gezet bij de tot voor kort vrij algemeen aanvaarde theorie dat onder invloed van industrialisatie en urbanisatie een overgang zou hebben plaatsgevonden van de ‘extended family’ of grootfamilie naar de ‘nuclear family’ of het kerngezin. Zij is daarmee niet de eerste, al langer wordt deze veronderstelling niet meer als vanzelfsprekend aangenomen. Door middel van een uitgebreid literatuuronderzoek gaat zij na wat de gevolgen waren van de veranderingen door de industrialisatie voor de grootte en samenstelling van het gezin en huishouden in Engeland. Hieruit blijkt in ieder geval dat het kerngezin ook vóór de industrialisatie het overheersende patroon was in Engeland.

Als laatste is een lezing opgenomen van Linda Gordon over het individualisme en de kritiek op het individualisme in de geschiedenis van het feministische denken. Over de geschiedenis van het feminisme zelf is nog heel weinig geschreven en in dat weinig komt als meest gangbare opvatting naar voren dat het feminisme voortkwam uit en een voortzetting was van het daarvóór ontwikkelde individualistische denken. Linda Gordon belicht in haar artikel de historische ontwikkeling van het feminisme aan de hand van het dualisme tussen individualisme en gemeenschap.

Al met al bijna 300 pagina’s met waardevol materiaal en voor mij veel te weinig pagina’s om dat alles goed te kunnen bespreken. Het is nu nog te vroeg om te kunnen zeggen of de in het redactioneel

uitgesproken intentie waargemaakt wordt, namelijk dat het jaarboek als een discussieplatform moet gaan functioneren over vragen als: welke eisen moeten aan vrouwen-geschiedenis gesteld worden, wat is de politieke relevantie en in welke richting moet het onderzoek naar vrouwen gaan. Ik vind dit zeer belangrijke vragen die steeds weer gesteld moeten worden, en hoop dan ook dat het jaarboek een discussie hierover zal bevorderen.

Zelf doen de redactieleden in hun inleiding wel enkele uitspraken hierover. Zo willen zij bijvoorbeeld vrouwengeschiedenis integreren in het wetenschappelijk bedrijf en zien de meesten van hen een grote autonomie ten aanzien van de vrouwenbeweging. Maar hoe die integratie dan moet plaatsvinden en met welke wetenschap, en welke relatie er dan wél is met de vrouwenbeweging, daar wordt verder niet op ingegaan. Ook de schrijfters van de diverse artikelen gaan weinig duidelijk op deze vragen in. Wel komen in het aangedragen materiaal min of meer impliciet verschillende standpunten over methoden, wetenschap en bronnengebruik naar voren en dat levert al veel stof tot discussie op. Ik hoop dat dit in de volgende afleveringen van het jaarboek ook expliciet naar voren komt. Het nadenken en discussiëren over het hoe en waarom van vrouwengeschiedenis is niet alleen de taak van de redactieleden van het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, maar van alle vrouwen die met vrouwen-geschiedenis bezig zijn.

Rosanne Rutten

Women, Work, and Family

Louise A. Tilly, Joan W. Scott.

New York enz. (Holt, Rinehart and Winston) 1978, 274 pp., f 11,45

Welke invloed heeft het industrialiseringsproces gehad op het werk van vrouwen? Louise Tilly en Joan Scott behandelen dit onderwerp voor de arbeidende klassen in Engeland en Frankrijk in de periode 1700-1950. Andere studies over dit thema schieten vaak tekort, aldus de auteurs, omdat ze teveel gericht zijn op de vraag of industrialisering goed of slecht was voor vrouwen; waarderingen spelen dan een belangrijkere rol dan de analyse van concrete ontwikkelingen. Tilly en Scott maakten daarom een empirisch goed gefundeerde historische studie 'to set straight the historical record on women's work' (p. 8). Het resultaat is het meest uitvoerige, gedetailleerde en stimulerende boek tot nu toe over dit onderwerp verschenen.

De auteurs vergelijken de ontwikkelingen in Engeland en Frankrijk (waar zich een verschillend industrialiseringsproces heeft voorgedaan), en stad en platteland. Ook vergelijken ze de invloed van de veranderingen op vrouwen uit bezittende en uit puur proletarische huishoudens, en op ongehuwde meisjes en gehuwde vrouwen. Ze baseren zich op een groot aantal sociaal-historische studies, op statistisch materiaal, autobiografieën en romans, en combineren in hun analyse elementen van sociale geschiedenis, antropologie, economie en demografie.

In hun analyse stellen ze de samenhang tussen vrouwenarbeid (zowel 'productief' als 'reproductief'), de gezinsekonomie en het bredere sociaal-economische systeem centraal. Het belang van het gezin als economische eenheid, waarbij de combinatie van arbeid

en inkomsten van vrouw, man en kinderen nodig is om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen, is kenmerkend voor de arbeidende klassen in de hier bestudeerde periode van de west-europese ontwikkeling (en neemt geleidelijk af in de twintigste eeuw met de opkomst van de verzorgingsstaat). Daarom, stellen de auteurs, moeten we niet alleen kijken naar vrouwenarbeid op zich, maar naar werkende vrouwen als leden van huishoudens.¹ Alleen hierdoor kunnen we oog hebben voor de wijze waarop de omvang, behoeften en levensstandaard van het gezin het arbeidspatroon van vrouwen beïnvloeden, met name de mate waarin vrouwen economies genoodzaakt zijn productief werk te doen, en de wijze waarop ze hun arbeid over productief en reproductief werk verdelen.

Naast deze aandacht voor de gezins-economie geven ze aan hoe de *vraag* naar de arbeid van vrouwen samenhangt met de aard van de industriële ontwikkeling en de beschikbaarheid van wat men als typies 'vrouwelijk' werk beschouwt. Hoe het 'aanbod' van vrouwen mede beïnvloed wordt door demografische ontwikkelingen, geven ze aan door uitvoerig in te gaan op veranderingen in huwelijksleeftijden, kindertal en levensduur.

De auteurs onderscheiden drie vormen van gezinseconomie die achtereenvolgens dominant werden in het industrialiseringsproces in Engeland en Frankrijk. Deze worden afzonderlijk besproken in de drie delen van het boek.

1. De *family economy*. Deze organisatievorm is typies voor de pre-industriële economie. Het huishouden als productie-eenheid domineert, de produktiviteit en opbrengsten zijn laag, en de arbeidsinzet van alle gezins-leden is nodig. Vrouwen besteden de meeste tijd aan productief werk: gehuwde vrouwen veelal thuis in de huisindustrie of het boerenbedrijfje, ongehuwde meisjes ook wel in

loondienst als hun arbeid thuis niet nodig is.

2. De *family wage economy*. Vooral in Engeland legt de huisnijverheid het af tegen de fabriek, en verliezen boerengezinnen hun land en trekken naar de stad. Het huishouden wordt van produktieve eenheid tot loonverdienende eenheid, en de behoefte aan looninkomsten gaat het werk van de gezins-leden bepalen. Gehuwde vrouwen werken zoveel mogelijk thuis voor een stukloon, zodat ze dit werk nog met huishoudelijk werk en kinderverzorging kunnen combineren. Ongehuwde meisjes werken in loondienst als fabrieksarbeidster, ateliermeisje of dienstbode, wat meer opbrengt dan het thuiswerk.

3. De *family consumer economy*. Dit type ontstaat geleidelijk uit het vorige door de verbetering van de levensstandaard. De stijgende inkomsten van mannen en werkende kinderen maken het minder noodzakelijk (vanuit het gezin bekeken) dat gehuwde vrouwen meeverdienen. Ze 'specialiseren' zich steeds meer in kinderverzorging – waaraan een toenemend belang wordt gehecht – en in het regelen van het huishouden. Ongehuwde meisjes blijven in loondienst werken, in toenemende mate 'white collar' werk. Na de Tweede Wereldoorlog gaan gehuwde vrouwen weer meer uit werken, niet zozeer uit noodzaak, maar eerder om 'extra' konsumptiegoederen voor het gezin te kunnen kopen.

Tilly en Scott bestrijden de opvatting dat de ontwikkeling van het kapitalisme en de proletarisering van de werkende bevolking een abrupte verandering in het arbeidspatroon van vrouwen heeft teweeg gebracht. Ze tonen aan dat zowel vóór als tijdens de industrialisering een vrijwel gelijk (hoog) percentage vrouwen in productief werk was betrokken, en dat het onjuist is te stellen dat pas bij de opkomst van loonarbeid vrouwen massaal gingen deelnemen aan productief

werk (of juist massaal uit productief werk werden 'gestoten').

Ook konkluderen ze dat industrialisering geen scheiding van 'gezin' en 'werk' in twee van elkaar geïsoleerde sferen tot gevolg heeft gehad (zoals Zaretsky bijvoorbeeld stelt²). Ook al verloor het gezin zijn productieve functie, het bleef als loonverdienende eenheid het werk van zijn leden beïnvloeden. Veranderingen binnen het gezin konden veranderingen in het arbeidspatroon van zijn leden tot gevolg hebben: vrouwen konden bijvoorbeeld vaak stoppen met loonarbeid als hun kinderen oud genoeg waren om hen als kostwinners te vervangen.

De opvatting dat vrouwen plotseling een economische onafhankelijkheid en autonomie verkregen doordat ze een eigen loon konden verdienen (onder andere door Shorter gepropageerd³), wijzen ze af. Ze tonen aan dat ongehuwde meisjes nog lange tijd een deel van hun loon aan hun moeder afstonden, uit een gevoel van verplichting ten opzichte van hun ouders, en omdat het gezin het loon hard nodig had. Alleen geleidelijk aan, met de verbetering van de levensstandaard en de verschuiving van waarden naar meer individualisme, hebben werkende meisjes deze potentiële onafhankelijkheid meer kunnen realiseren. Voor de gehuwde vrouwen lag het anders. Zij beheerden in de 'family economy' de huishoudpot, en beslisten over de besteding ervan; dit gaf hen een machtspositie binnen het gezin. Bij de overgang naar loonafhankelijkheid behielden ze deze positie: aan hen droegen man en kinderen hun loon af.

Door de geringe aandacht voor belangenkonflikten binnen het gezin, gaan de auteurs er misschien te lichtvaardig aan voorbij dat loyaliteit aan het gezin soms alleen door dwang tot stand komt, en dat gehuwde vrouwen soms strijd moeten leveren om het loon van man, dochter en zoon in handen te krijgen. De eenheid van het gezin, op grond

van economische noodzaak en 'sterke familiebanden', wordt vrijwel als gegeven beschouwd. Ook blijft onbesproken wie beslist hoe het werk over de gezinsleden wordt verdeeld. Ze verklaren het arbeidspatroon van vrouwen vooral uit de functies die het heeft voor de economische instandhouding van het gezin, wat hun analyse af en toe een functionalisties trekje geeft.

Deze kritiekpunten nemen niet weg dat ik het boek graag wil aanbevelen aan allen die zich met de studie van vrouwenarbeid bezig houden — niet alleen vanwege het belangrijke historische materiaal, maar vooral vanwege de theoretische inzichten die heel goed als richtlijn kunnen dienen voor verder onderzoek en analyse. Als leidraad is het boek niet alleen bruikbaar voor histories onderzoek in westerse maatschappijen, maar ook voor onderzoek in minder ontwikkelde landen waar de hier besproken vormen van gezins-economie nog dominant zijn. Door de aandacht voor de onderlinge afhankelijkheid binnen het gezin geeft de aanpak van Tilly en Scott een waardevolle aanvulling op een andere zienswijze, die belangenkonflikten tussen mannen en vrouwen centraal stelt. Rest nog deze beide zienswijzen tot één onderzoeks- en analysekader te combineren.

Noten

1. De auteurs lijken hierbij sterk beïnvloed door de ekonoom Chayanov, niet vermeld in dit boek maar wel in hun artikel 'Women's Work and the Family in Nineteenth-Century Europe', in: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 17, nr. 1, 1975, pp. 36-64.
2. Eli Zaretsky, *Capitalism, the Family and Personal Life*. New York (Harper & Row) 1976; ned. vert., *Gezin en privéleven in het kapitalisme*. Nijmegen (SUN) 1977. Zie Louise Tilly's recensie van dit boek in *Theory and Society*, vol. 5, nr. 3, 1978, pp. 421-434.
3. Edward Shorter, 'Women's Work: What Difference Did Capitalism Make?', in: *Theory and Society*, vol. 3, nr. 4, 1976, pp. 513-528.

Zie ook Joan Scotts uitvoerige kritiek op Shorters boek in *Signs*, vol. 4, nr. 3, 1977, pp. 692-696.

Heidi de Mare

Vrouwenwerk. Wedloop vol hindernissen.
 Germaine Greer
 Amsterdam (Meulenhoff) 1980,
 374 pp., geïllustreerd, f 65,—

De meeste onderzoeken die tot nog toe gedaan zijn door feministiese kunsthistoricae¹ komen neer op het invullen van lacunes binnen de kunstgeschiedenis: vergeten of genegeerde kunstenaressen worden ingevoegd in de kunstgeschiedenis zoals wij die nu kennen. Het meest recente voorbeeld hiervan, *Vrouwenwerk. Wedloop vol hindernissen*, is geschreven door G. Greer, een 'leek op het gebied van de kunstgeschiedenis' zoals ze zelf terecht opmerkt². Zij doet daarin een onderzoek naar het leven van schilders in het verleden. De bespreking van dit boek is van belang, omdat het een bepaalde manier van feministies onderzoek vertegenwoordigt en hiervan de uiterste konsekwentie vormt.

Het boek vertoont geen logiese opbouw en de tweedeling (*De Hindernissen* en *De Wedloop*) is dan ook tamelijk willekeurig. Mijs inziens komen er in het boek vier thema's aan de orde die verspreid door het boek in de verschillende hoofdstukken zijn terug te vinden. In de hoofdstukken 'Familie', 'Liefde', 'De illusie van het succes' en 'Vernedering' besteedt G. Greer aandacht aan het feit dat veel schilders tot kunstenaarsfamilies behoorden (vader of broers die schilderden). Veel schilders trouwden met hun leermeesters (die vaak ouder én al als kunstenaar erkend waren) met als gevolg dat vele kunstenaressen hun eigen talent en leven opofferden voor hun

echtgenoot. De vrouwen die wel sukses hadden, dankten dit volgens G. Greer aan het prettig samenvallen van het werk van deze kunstenaressen én de smaak en ideeën van hun tijd. Aan de andere kant werd een vrouw die talent bleek te hebben, niet als kunstenaar gezien, maar als Muze, waarbij haar werk niet gold als bewijs voor haar kunnen, maar van haar wezen. De vrouw zelf werd vereerd en kreeg zo een passieve rol toegedacht.

In deze hoofdstukken, en in feite ook in alle andere hoofdstukken, laat G. Greer een enorme hoeveelheid schilders de revue passeren, aangevuld met allerlei pikante details over bijvoorbeeld het liefdesleven der schilders. Waar G. Greer geen rekening mee houdt, zijn de verschillende perioden waarin deze kunstenaressen leefden, de landen waar ze woonden en werkten en de klassen waaruit ze voortkwamen. Haar hele betoog is gebaseerd op het primaat van de seksenstrijd: het feit dat degenen die zij behandelt vrouw zijn is genoeg.

Uit de hoofdstukken over 'Dimensie', 'Primitivisme' en 'Het verdwijnend oeuvre', evenals uit een wat losstaand hoofdstuk over 'De amateurs', blijken haar ideeën over kunst. Daar vrouwen veel kleine kunstwerken hebben gemaakt, wil zij af van het 'mannelijke' idee dat goede kunst een bepaald formaat moet hebben. Als alternatief hiervoor stelt zij een terugkeer naar het begrip schoonheid voor als bruikbaar criterium om kunst te kunnen beoordelen. Beeldprodukten van vrouwen, bezitten vaak schoonheid, zijn verfijnd en elegant en kunnen zo tot Kunst gerekend worden.

De naïeve kunst wijst G. Greer af en veroordeelt deze als valse onschuld, daar iedereen, zeker op dit moment, genoeg kennis bezit van de kunstgeschiedenis om *goede* kunstwerken te kunnen maken. Deze naïeve kunst wijst de *grote* Europese

kunsttraditie af en is voornamelijk commercieel gericht. De uitzondering die G. Greer wel aksepteert en waardeert zijn de naïeve schilderijen die gekreëerd zijn door vrouwen die geestelijk gestoord zijn (neuroties, psychopaties), en die via de erkende taal van de gekultiveerde schilderkunst hun *echte* gevoelens niet kunnen uiten. Het amateurisme bestaat volgens G. Greer naast de *echte* kunst en betreft vrouwen uit hogere kringen die graveerden en aquarelleerden: zij waren slechts hobbyïsties en voor hun plezier bezig.

Veel werk van vrouwen is verdwenen, ook omdat zij vaak niet de mogelijkheid hadden om goede technieken te leren die noodzakelijk zijn om schilderijen te behouden. Op dit moment worden vele kunstwerken geherinterpreteerd en aan vrouwen toegeschreven en G. Greer vestigt haar hoop op de kunsthandel die, als zij er financieel aan kan verdienen, waarschijnlijk het zoeken naar werk van kunstenaressen zal stimuleren. Immers, 'Elk schilderij of elke tekening die gered wordt uit de vergetelheid betekent een nieuw sprankje hoop en zelfrespect voor de nu werkende vrouwen, geeft een frissere kijk op de problemen en een betere kans op een oplossing.'³

De hoofdstukken over 'Het klooster', 'De Renaissance', 'Het tijdperk van de academies' en 'De negentiende eeuw' staan verspreid door het boek, maar het zijn de hoofdstukken waar nog enige lijn in te ontdekken valt: zij probeert hierin een histories overzicht te geven vanaf de Middeleeuwen. De twintigste eeuw behandelt zij niet, omdat vele kunstenaressen uit onze eeuw nog in leven zijn. Storend is dat ze in deze hoofdstukken voor de zoveelste maal dezelfde kunstenaressen opsomt, en als je een beeld wilt krijgen van één kunstenares, ben je genoodzaakt het hele boek door te werken.

De laatste groep hoofdstukken bestaat uit 'Stilleven en bloemschilderkunst', 'De portretschilders', waarbij G. Greer die categorieën in de schilderkunst behandelt waarin veel schilderessen gespecialiseerd waren.

In de hoofdstukken over 'De geniale uitzondering' en 'Het fenomeen van Bologna' beschrijft zij respectievelijk het leven van Artemisia Gentileschi en het 'matrisme' van Bologna, waar vrouwen een eeuw lang gestimuleerd werden om schilderes te worden. Zij legt hierin directe relaties tussen het leven van de kunstenares én de kunstwerken die zij produceerde: 'Haar (A. Gentileschi's) gebrek aan belangstelling voor perspectief zou iets te maken kunnen hebben met haar onaangename ervaringen met haar perspectiefleraar, Agostino Tassi' (die haar namelijk verkracht had).⁴

Mijn kritiek wil ik in een aantal punten samenvatten. Ten eerste breekt G. Greer niet met de geschiedsopvatting die juist de negatie van vrouwen heeft veroorzaakt. Het feit dat het om vrouwen gaat legitimeert de term 'feministies onderzoek'. Belangrijker is de vraag naar de *betekenis* en het functioneren van deze negatie.

Ten tweede doet G. Greer dit werk voorkomen als kunsthistories onderzoek. Daarbij gaat zij uit van het idee dat kennis van de individuele motieven die een rol speelden bij de produktie van de beelden, kennis over het kunstwerk oplevert. Zij ziet de kunstgeschiedenis als geschiedenis van de menselijke wezens die deze beeldprodukten hebben gekreëerd. Dit is een stellingname die vanuit een histories-materialistische geschiedsopvatting niet akseptabel is. Om kennis te verkrijgen over beeldprodukten moet niet de persoonlijkheid van de kunstenares geanalyseerd worden, maar de resultaten van haar handelen zullen onderzocht moeten worden. Bovendien

moet zo'n analyse ondergeschikt zijn aan het objekt van de kunstgeschiedenis (de beeldideologieën zoals door N. Hadjinicolaou geformuleerd is): op deze manier kunnen deelonderzoeken wel licht werpen op het objekt.⁵

De 'ware' vragen die G. Greer stelt kunnen zo ontmaskerd worden als vragen die niet *direkt* bijdragen aan kennis over het objekt van de discipline kunstgeschiedenis: 'Wat is het aandeel van de vrouwen in de beeldende kunsten?'; 'Als er al vrouwelijke kunstenaars waren, waarom maar zo weinig?'; 'Als we één goed schilderij van een vrouw kunnen vinden, waar is dan de rest van haar werk?'; 'Hoe goed waren de vrouwen die leefden van hun schilderkunst?'.⁶

De beeldprodukten in dit boek kunnen voor een deel gezien worden als aanvulling op andere boeken over kunst van vrouwen en is daarom als dokumentatie misschien wel aardig. Maar daar staat tegenover dat het beeldmateriaal, waar G. Greer overigens zelden naar verwijst zodat ook op dit punt het steeds zoeken blijft naar relaties tussen tekst en beeldprodukten, door haar niet geanalyseerd wordt. Zij maakt bij het beschrijven voornamelijk gebruik van vele bijvoeglijke naamwoorden die uiteindelijk weinig zeggend zijn: 'Haar werk (van Judith Leyster) is niet gekunsteld of doorwrocht, maar luchtig en schitterend. Het was misschien niet zo effectvol en spectaculair als dat van Hals, maar het had desondanks een grote spontaniteit en kracht, ook in de kleinere paneeltjes.'⁷

Ook de traditionele begrippen *kwaliteit* en *talent* blijft zij hanteren, en het is vaak niet duidelijk waarop zij haar oordelen baseert: van sommige vrouwen die in het verleden sukses hadden, ontkent ze bijvoorbeeld elk talent, terwijl ze van anderen vindt dat deze wel degelijk over talent beschikten, maar nooit gewaardeerd zijn. Ze beschouwt daarbij talent als iets dat

aangeboren is en dat bij vrouwen niet ontwikkeld kon worden omdat de westerse maatschappij seksisties is. De verdere maatschappelijke bepaaldheid van vrouwen komt niet ter sprake, zodat zij ook gemakkelijk burgerlijke en traditionele begrippen uit de kunstgeschiedenis kan hanteren.

Ten derde maakt G. Greer een direkte koppeling tussen het leven van schilders en in het verleden en de onderdrukte positie van vrouwen tegenwoordig. Zij wil niet weer individuele kunstenaressen behandelen, maar hen juist in verband zien met de groep vrouwen waartoe ze behoren. Dit is echter een belofte die ze niet nakomt: ze plaatst deze kunstenaressen *niet* in hun sociale en kulturele kontekst. Door het uitspreken van deze belofte krijgt het onderzoek de schijn zinvol te zijn voor de vrouwenbeweging op dit moment. Volgens haarzelf is het vooral belangrijk voor kunstenaressen van nu, maar ook voor andere vrouwen die zich kunnen herkennen in deze levens. Dit blijkt uit de omschrijving die zij geeft van het doel dat haar met dit jarenlange projekt voor ogen heeft gestaan: 'Als wij onbevreesd naar de schilderijen van gestorven vrouwen kijken zonder te proberen voor hen een dubbele norm te stellen in de valse veronderstelling dat een dergelijke verdraaiing van de waarheid gunstig is voor de vrouwen die nu leven en werken, zullen we naar analogie een groot deel begrijpen van onze eigen onderdrukking en de pathologie ervan. We zullen een heel scala van verschijnselen zien als zelfcensuur, valse bescheidenheid, onzekerheid, kindvrouwtjes-gedrag, zelfbedrog, vijandigheid ten opzichte van collega's, emotionele en seksuele afhankelijkheid van de man, verlegenheid, minderwaardigheid en onwetendheid. (...) Hun nederlagen kunnen ons iets leren omtrent de aard van hun strijd; hun successen geven ons de zekerheid dat ook wij

daartoe in staat zijn.⁸ Dit tendeert meer naar een (minder geslaagde) psychologische verhandeling, waarbij vrouwen uit het verleden ten tonele gevoerd worden om, via hun individuele geschiedenissen (die ze loskoppelt van de historische kontekst) een relatie te vormen met de onderdrukking van vrouwen op dit moment. Dit onderzoek geeft *geen* inzicht in de specifieke situaties van vrouwen in het verleden (wat een histories onderzoek is), noch in de psychiese gesteldheid van kunstenaressen in het verleden (wat behoort tot o.a. de psychologie, de psychoanalyse) en levert dan ook geen enkele bijdrage aan de opheffing van de minderwaardige positie van vrouwen nu. Als feministies onderzoek binnen de kunstgeschiedenis kan het als mislukt beschouwd worden: ook haar hoopvolle verwijzing naar de kunstsociologie verandert hier niets aan. Dit onderzoek, ook vanuit de hoek van de kunstsociologie, levert geen kennis op over het kennisobject van de kunstgeschiedenis (dat theoreties is, de zogeheten 'beeldideologieën', en iets anders dan het werkelijke object, de beeldprodukten). Door middel van haar gebruik van traditionele begrippen en opvattingen (ze wijst andere opvattingen dan deze af zoals uit bovenstaand citaat blijkt) blijft dit onderzoek gevangen in een burgerlijke kunstgeschiedenis. En dit is iets wat mijns inziens ook vanuit een feministiese positie niet akseptabel is.

Noten

1. K.J.J. Petersen Wilson, *Women Artists. Recognition and Reappraisal from the Middle Ages to the Twentieth Century*. New York 1976; A. Sutherland Harris, L. Noelin, *Women Artists 1550-1950*. Los Angeles 1976; E. Tufts, *Our Hidden Heritage. Five Centuries of Women Artists*. New York/Londen 1974.
2. Oorspronkelijk: *The Obstacle Race*, Londen 1979; ned. vert., a.w., p. 6

3. Idem, p. 150.
4. Idem, p. 203 (bijschrift bij 'St. Proculus en St. Nicaea').
5. N. Hadjinicolaou, *Kunstgeschiedenis en ideologie*, Nijmegen 1977; zie vooral hoofdstuk 2, Eerste obstakel: Kunstgeschiedenis als geschiedenis van de kunstenaars, pp. 31-55.
6. Idem, p. 6.
7. Idem, pp. 139-140.
8. Idem, p. 11.

Verslagen van bijeenkomsten

Fokkelien van Dijk

*Konsultatie van de Wereldraad van Kerken
over 'Het gezag van de bijbel in het licht
van de nieuwe ervaringen van vrouwen'*
15-19 december 1980.

Sinds 1974, toen in Berlijn de konferentie 'Sexism in the 1970s' plaatsvond, houdt de Wereldraad van Kerken zich bezig met de onderdrukte positie van de vrouw. Dit probleem wordt weliswaar nog niet zo grootscheeps aangepakt als het racisme, maar de afgelopen jaren zijn toch overal op de wereld regionale bijeenkomsten belegd waarin de positie van de vrouw in kerk en maatschappij ter discussie gesteld werd. Ook werden enkele internationale konferenties gehouden. De laatste daarvan vond plaats op 15-19 december 1980 in Amsterdam en werd georganiseerd door een groep theologen van de Vrije Universiteit in samenwerking met Dr. Constance Parvey van de Wereldraad.

Thema was deze keer 'The authority of Scripture in the light of the new experiences of women'. Deelnem(st)ers waren 37 protestanten en katholieken, voornamelijk vrouwen, uit alle delen van de wereld. De werkwijze van de conferentie was – althans voor Wereldraadbegrippen – nogal ongebruikelijk: de nadruk lag op het werken in kleine groepen waardoor er veel ruimte was voor het uitwisselen van eigen ervaringen. Aan de hand van vragen als 'welke bijbelteksten hebben voor vrouwen onderdrukkend gewerkt?' en 'op welke manieren is het gezag van de bijbel misbruikt om vrouwen eronder te houden?' vertelde ieder haar geschiedenis. Duidelijk werd dat ik elke cultuur vrouwen

het slachtoffer zijn (geweest) van het misbruik van verhalen als dat van Genesis 3 (Eva) en van de teksten van Paulus over de vrouw, die in de gemeente hoort te zwijgen enzovoort. Toch heeft niemand daar de konklusie uit getrokken dat de bijbel dan maar overboord gezet moest worden. Veeleer overheerste de mening dat het 'zonde is om de bijbel en de kerk nog langer in handen te laten van de patriarchen van deze tijd'. De bijbel is eeuwenlang misbruikt, het wordt tijd dat hij goed gebruikt gaat worden. De rode draad die door de bijbel heenloopt, is die van: bevrijding uit onderdrukking, gerechtigheid en opheffing van diskriminatie naar ras, klasse en sekse.

Vanuit deze opvatting werd geprobeerd een nieuwe visie op het gezag van de bijbel te ontwikkelen. Duidelijk kwamen hierbij de verschillende kulturele achtergronden van de deelnemers naar voren. De vrouwen uit Azië pleitten ervoor de bijbel te zien als de beschrijving van een 'way of life' in plaats van als een magies handboek vol voorschriften. De afrikanen vonden dat de bijbel bevrijd moest worden van de 'noord-atlantiese' theologie met haar universele imperialistische pretenties: 'voor ons heeft de bijbel gezag als bevrijdend woord van God'. Voor de mensen uit Latijns-Amerika waren vooral die teksten en verhalen in de bijbel gezaghebbend, waarin God zich identificeert met de armen en de onderdrukten. De vrouwen uit West-Europa en Noord-Amerika tenslotte, wensten hun feminisme niet te legitimeren met behulp van de bijbel. Wij pleitten ervoor het woord gezag te vervangen door termen als: 'inspiratie' door (sommige gedeelten van) de bijbel, of 'dialog' met de bijbel, waarbij je het er soms wel en soms niet mee eens bent.

Aan het eind van de conferentie formuleerden de groepen een aantal aanbevelingen, gericht aan kerken en theologiese fakulteiten. Enkele hiervan zijn: – het maken van niet-seksistiese bijbelvertalingen (althans niet seksistieser dan de grondtekst) – meer vrouwen toelaten aan theologiese opleidingen

– vrouwenstudies tot een integraal onderdeel van de theologiese opleiding maken.

Eén aanbeveling geef ik letterlijk weer: 'The women's liberation movement started principally in society outside the church. It is time that the churches recognize this and take this very seriously as a challenge to understand its own community better; afterwards the church can enrich this movement from the prophetic biblical point of view.'

Naar aanleiding van de konferentie zal komend voorjaar bij Ten Have een boek met verslagen en interviews verschijnen onder de titel: *Gezichten zien en dromen dromen*.

Riki Holtmaat

Kongres Vrouw en Recht.

VVAO, Utrecht, 15 november 1980

Het onderwerp *Vrouw en Recht* wint aan populariteit, getuige het aantal publikaties hierover in juridiese tijdschriften.¹ Gelukkig maar. Het recht is immers het terrein bij uitstek waarin zich de bestaande ideologie weerspiegelt en waarin bestaande machts-verhoudingen gekonsolideerd zijn/worden. Zo ook ten aanzien van vrouwen.

Dit was ook het uitgangspunt van de VVAO voor het organiseren van een kongres over dit thema: 'Of men nu nadenkt over de vrouw werkzaam als jurist, over de vrouw die het recht zoekt, of over de vrouw als wetsovertreder, bovenal geldt dat "het recht" voor vrouwen anders is dan voor mannen; dat is de essentie van deze dag.'² Er stonden op dit kongres drie thema's centraal: vrouw en wetgeving; vrouw en strafrecht; vrouwen in juridiese beroepen.

Tussen de plenaire opening en sluiting in werden naast elkaar verschillende keuze-programma's geboden. De indrukken die ik hieronder van het kongres geef, hebben – vanzelfsprekend – slechts betrekking op de onderdelen die ik heb bijgewoond.

Het kongres werd geopend door Geertje Thomas. Zij gaf een verslag van de VN-vrouwen-konferentie in Kopenhagen, waarbij ze aandacht besteedde aan de verschillende internationale verdragen die voor de (rechts-)positie van vrouwen van belang kunnen zijn. Haar verslag bleef helaas erg algemeen: verdragen zijn voor vrouwen enorm belangrijk, maar je kunt je er moeilijk rechtstreeks op beroepen. Liever had ik gezien dat zij – of een ander – een konkreter overzicht had gegeven van verdragsbepalingen waarop we ons rechtstreeks kunnen beroepen bij de nederlandse rechter; of van de verdrags-verplichtingen welke er voor de nederlandse wetgever bestaan om de nationale wetgeving aan internationaal aanvaarde non-diskriminatie-beginselen aan te passen. Doordat ze bovendien nogal uitweidde over de gang van zaken in Kopenhagen, over de botsingen tussen eerste en derde wereld-vrouwen en dergelijke, had ik er moeite mee deze opening te plaatsen in het kader van het thema van dit kongres.

Dit laatste was zeker niet het geval met het volgende programma-onderdeel: (*een recht – twee averecht*), een amateur-toneelstukje over 'juridiese momenten in een vrouwenleven'. Een prima weergave van dilemma's waar vrouwelijke juristen in de praktijk voor komen te staan wanneer ze proberen door haar werk iets te verbeteren aan de positie van vrouwen. In de daaropvolgende paneldiskussie – onder de bezielende leiding van Annemarie Grewel – werd er jammer genoeg niet teruggekomen op de knelpunten die in dit stuk werden aangedragen. Nadat een tweetal panelleden hadden verteld wat zij als probleempunten zien met betrekking tot 'vrouw en recht', ontspon zich eerst een discussie over het wel of niet voeren van de naam van je man als gehuwde vrouw. De aanwezige vrouwen – juridies geschoold als ze zijn – beseften maar al te goed dat dat een recht is, geen plicht. Toch kwamen er, vanachter de tafel en vanuit de zaal, nogal wat geluiden om het maar zo te laten, zeker wanneer je al tien, twintig jaar je mans naam hebt gedragen. Het (opnieuw)

gaan voeren van je 'meisjesnaam' is een konkrete stap, die veel van de woordvoersters te groot vonden om te zetten. De teneur van de stellingen voor deze paneldiskussie was dat vrouwen zich in het algemeen zo slecht bewust zijn van haar rechten, dat ze ook niet bij machte zijn die te effektueren. Dit laatste bleek inderdaad bij de naam-diskussie. Er kwam echter ook geen protest tegen de impliciete veronderstelling in de discussiestellingen dat vrouwen rechten *hebben*: 'ze gebruiken ze niet/niet goed'. Wat wel voortdurend naar voren werd gebracht was dat er veel aanleiding bestaat een vereniging van vrouwelijke juristen op te richten.³ De hele diskussie riekte daardoor nogal naar propaganda en had weinig meer te maken met de vraagstelling van dit kongres.

Ook de diskussie over de alimentatie na echtscheiding verliep nogal tam. Dit ondanks het feit dat er voor- en tegenstanders van de afschaffing van alimentatie aanwezig waren in de persoon van o.a. mevrouw Wessel-Tuinstra en vertegenwoordigers van de groep 'anti-wegwerpvrouwen'. Persoonlijk heb ik me in de alimentatiekwestie altijd verlamd gevoeld door het dilemma van de op lange termijn wenselijke situatie (ekonomiese zelfstandigheid van gezinsleden, dus ook geen onderhoudsplichten) en de korte termijn noden van vrouwen (wel aangewezen zijn op het geld van de ex-man). In de inleiding van mevrouw Hammerstein-Schoonderwoerd werd dit probleem nog eens uit de doeken gedaan. Vervolgens kwam zij met een 'tussenoplossing' in de vorm van een soort sociale verzekering voor de categorie vrouwen die na de scheiding de zorg krijgen voor kleine kinderen. Een model dat mij niet dichter bij het antwoord op mijn vraag bracht, omdat er onvoldoende perspectief werd geboden op hoe die oplossing op de lange duur zal doorwerken op de positie van vrouwen. Erg interessant vond ik de vraag naar de rechtsgrond van de alimentatie, die door een aanwezige vrouw werd gesteld. Volgens de inleidster is er geen rechtsgrond aan te wijzen. De vragenstelster wist het zelf

wél: de in het huwelijk verankerde verhouding van persoonlijke dienstbaarheid van de vrouw aan de man. De vraag naar de rechtsgrond van een bepaalde verplichting is daarom zo belangrijk, omdat daarmee de vraag wordt gesteld naar de redenen waarom men de regeling wenselijk, noodzakelijk en/of rechtvaardig acht. Die redenen zijn te vinden in de bestaande maatschappelijke verhoudingen en structuren. In dit geval: het feitelijk en juridies bestaan van het huwelijk en het kerngezin, de wens tot instandhouding daarvan, de — ook juridies vastgelegde — afhankelijkheid van de vrouw daarbinnen door haar verzorgende taken. Vanuit die situatie acht men 'bescherming' van de vrouw na echtscheiding noodzakelijk en rechtvaardig. De diskussie over deze rechtsgronden zou ik interessant gevonden hebben. Dat zij niet werd gevoerd verbaast me niet al te zeer. Daarvoor moet men het aandurven het huwelijk en het kerngezin op de korrel te nemen en los daarvan perspectieven voor de toekomst te ontwikkelen.

Het onderdeel 'vrouwenemancipatie en vrouwenkriminaliteit' werd ingeleid door Joke de Vries. Uitgangspunt voor de diskussie was de stelling: 'Het is onjuist te stellen dat toenemende emancipatie van vrouwen min of meer automaties leidt tot grotere vrouwenkriminaliteit.' Met betrekking tot de omvang van het crimineel gedrag van vrouwen ontstond nogal wat verwarring. Onderzoek — met name naar zogenaamde 'verborgen criminaliteit' van vrouwen — is nog nauwelijks verricht. De door Joke de Vries geuite veronderstelling dat strafbaar gesteld gedrag van vrouwen eerder gepsychiatriseerd wordt dan dat van mannen, bleek ook (nog) niet in cijfers hard te maken. Het gesprek daarover verwaterde (daardoor?) tot een verdediging van de psychiatrie door een aantal aanwezige vrouwen als zijnde een veel betere oplossing dan de gevangenis. Omdat er een aantal vrouwen aanwezig waren die als officier van justitie of als rechter werkzaam zijn, zou het interessant zijn geweest te horen hoe zij zich binnen haar werk zélf opstellen tegenover vrouwen die worden verdacht van

krimineel gedrag: benaderen ze deze vrouwen anders dan mannen? Daarna gevraagd werd dit door enkelen ten stelligste ontkend. Een achter mij zittende vrouw fluisterde me echter in het oor dat zij – als rechter-kommissaris – wel degelijk onderscheid maakte, dat ze dat eigenlijk heel vervelend vond, maar dat ze er niet omheen kon te erkennen dat ze vrouwelijke verdachten anders (?) behandelde. Na deze gefluisterde ‘bekentenis’ verliet deze vrouw helaas het zaaltje, zodat ik haar niet meer kon vragen wat ze met ‘anders’ bedoelde.

Inhoudelijk gezien heeft het kongres mijns inziens weinig bijgedragen aan de discussie over ‘vrouw en recht’. Dat ik na afloop van de dag toch niet met een kater naar huis ging, lag vooral aan het feit dat ik er een groot aantal ‘rechtenvrouwen’ bij elkaar heb gezien. De grote belangstelling voor dit kongres wekt de hoop dat er onder grote groepen vrouwelijke juristen het bewustzijn bestaat dát er wat moet gebeuren.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld themanummers over vrouw en recht: *NJCM-bulletin*, december 1979; *Ars Aequi*, augustus 1980; *Tijdschrift voor criminologie*, nr. 5, 1979; *Nederlands Juristenblad*, december 1980.
2. Voorwoord van de kongresbundel.
3. Het adres van de vereniging in oprichting: Mr. Nicole Visée, Herengracht 566, 1017 CH Amsterdam.

Sawitri Saharso/Jette Westerbeek

Konferentie Vrouwen en het Hoger Onderwijs, 29-30 oktober 1980.

Op 29 en 30 oktober 1980 vond er op initiatief van het OTO in Noordwijkerhout een besloten konferentie plaats over *Vrouwen en het Hoger Onderwijs*. Doel van de konferentie was het formuleren van concrete beleidsadviezen ter verbetering van de positie van vrouwen in het Hoger

Onderwijs. Het OTO, dat staat voor Overlegorgaan Tertiair Onderwijs, werd in het begin van de jaren zeventig opgericht vanuit de Academische Raad en is samengesteld uit personen afkomstig uit het HBO en WO. Men houdt zich daar bezig met algemene problemen rond het tertiair onderwijs en één van de activiteiten vormt het organiseren van kongressen.

Ter voorbereiding van hun meest recente kongres had het CEBEON (Centrum voor Beleidsadviserend Onderzoek van d’Ancona en De Hond) een rapport vervaardigd, dat veel cijfermatige informatie bevat over de positie van vrouwen in het Hoger Onderwijs in Nederland. De inhoud van dit rapport vormde de basis voor de konferentie, maar stond zelf niet ter discussie.

De ongeveer 90 kongresdeelnemers – voor een belangrijk deel goed gesoigneerde veertig plussers die in een aimabele sfeer de uurtjes tussen de programma-onderdelen met elkaar doorbrachten – bezetten vrijwel allen sleutelposities in het Hoger Onderwijs in Nederland. Zij werden geacht in kleine discussiegroepen de situatie van vrouwen in het tertiair onderwijs te bespreken.

De discussie werd gekanaliseerd door de problematiek van vrouwen en het Hoger Onderwijs te centreren rond drie deelgebieden:

1. de geringe deelname van vrouwen aan het Hoger Onderwijs (*instroom*); vrouwen vormen slechts eenderde deel van de studentenbevolking in het WO en 45% van de studenten in het HBO,
2. de grotere studie-uitval onder vrouwelijke studenten (*doorstroom*); terwijl het aantal vrouwen dat een wetenschappelijke opleiding begint al beduidend kleiner is dan het aantal mannen, is het percentage vrouwen dat voortijdig de studie beëindigt hóger dan dat van mannen,
3. de gebrekkige benutting van hun opleiding

door vrouwen die hun opleiding aan universiteit of HBO-instelling wél voltooid hebben (*uitstroom*); weliswaar is meer dan 70% van de vrouwelijke afgestudeerden werkzaam, maar dit is voornamelijk in deeltijdbanen, waarvan de omvang vaak minimaal is en die zich op de lagere regionen van de functie-hiërarchie afspelen.

Om de discussies in de werkgroepen te stimuleren lagen er per 'stroming' een aantal stellingen, geformuleerd door degenen die de inleidingen op deze thematiek verzorgden: Ria Jaarsma, Mary Fischer en Nel Barendregt. De discussies zelf droegen duidelijk het stempel van een beleidskongres: er werd vooral gepraat over prakties uitvoerbare maatregelen om de situatie voor vrouwen in het Hoger Onderwijs te verbeteren.

In de plenaire slotbijeenkomst van het kongres vond men elkaar op een soort grootste gemene deler van de in de subgroepen gesuggereerde beleidsmaatregelen en werd nog gediscussieerd over een aantal wat controversiëler liggende punten. Aan de nogal afgezwakte aanbevelingen waarover dan ook zonder meer overeenstemming bestond, werd tijdens de discussie nog het een en ander toegevoegd. Het kongres onderschreef aldus onder meer de stelling dat er meer ruimte moet komen voor het opzetten en uitbreiden van vrouwenstudies binnen het HBO-kurrikulum, dat vrouwenstudies geïntegreerd moeten worden in alle studierichtingen en dat er een apart fonds moet komen voor onderzoek op het gebied van vrouwenstudies.

Minister Pais sloot de konferentie af met een speech waarin hij inging op de beleidsadviezen die het kongres als geheel aan hem voorlegde. Hoewel hij elegant en beminlijk belangrijke aanbevelingen wist te omzeilen, deed hij niettemin een paar leuke toezeggingen. Zo is op de onderwijsbegroting van 1981 een bedrag van drie ton (goed, bedragje...) extra voor vrouwenstudies

uitgetrokken en het ligt in de bedoeling dat dit een vast onderdeel van de toekomstige begrotingen wordt. Verder maakte hij tijdens zijn speech bekend dat de Universiteit van Amsterdam een kleine 50.000 gulden subsidie krijgt voor het organiseren van de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies. Ook een tijdelijke positieve diskriminatie ten gunste van vrouwen bij aanstellingen vond, hoewel aarzelend, zijn instemming. Door de instellingen te verplichten in het openbaar hun aanstellingsbeleid te verantwoorden, hoopt de minister dat positieve diskriminatie niet blijft steken in vrijblijvende aanbevelingen. Ook kon Pais zich wel vinden in de suggestie dat het HBO meer in de gelegenheid moet worden gesteld om vrouwenstudies in het onderwijsprogramma op te nemen. Hiervoor worden vijf halve formatieplaatsen extra ter beschikking gesteld. Een voorstel om het huidige les- en studiemateriaal te schonen van rolbevestigende vooroordelen ondervond eveneens zijn instemming. Binnenkort zullen de AR en de HBO-raad verzocht worden hierover advies uit te brengen.

Overigens is het bovenstaande slechts een summier bloemlezing uit de op deze konferentie geformuleerde beleidsadviezen; we hebben ons hier beperkt tot die aanbevelingen die rechtstreeks voor vrouwen in het tertiair onderwijs zelf van belang zijn. Voor een precieser en vollediger overzicht kunnen geïnteresseerden terecht in het verslagboek dat begin 1981 verschijnt.

Het belang van deze konferentie ligt volgens ons op twee terreinen. Degenen die het Hoger Onderwijs gestalte geven zijn geattendeerd op de belemmeringen die vrouwen er ondervinden. Zij hebben twee dagen over deze problematiek kunnen brainstormen, nadenken en discussiëren — iets waar ze normaliter waarschijnlijk maar zelden aan toe kunnen komen. De aanwezigheid van een behoorlijk aantal

vrouwen uit 'emancipatoire' kringen stond er borg voor dat opmerkingen als 'mannen worden toch ook onderdrukt' snel de kop in werden gedrukt. Het tweede aspekt van het mogelijke belang van deze konferentie bestaat in de aanwezigheid van een groot aantal ambtenaren van onder andere het ministerie van O & W. Hopelijk bestaat er nu op beleidsnivo meer welwillendheid ten aanzien van de gesuggereerde beleidsaanbevelingen dan zonder deze konferentie het geval zou zijn geweest. Betreurenswaardig vonden we echter, dat de slotuitspraken van het kongres een zeer vervlakte afspiegeling vormden van wat er in de kleine discussiegroepen te berde was gebracht.

Noot

1. Het onderzoeksrapport (CEBEON-nota) bevat ca. 80 pagina's tekst, met bijbehorende tabellenboek, prijs rond 25 gulden. De prijs van het konferentieverslag (inleidingen, stellingen, discussieverslagen en beleidsaanbevelingen) zal liggen tussen de 15 en 20 gulden, en die van het 'logboek' (alle statistieken ten behoeve van het CEBEON-rapport) tussen de 35 en 40 gulden. Te bestellen bij: Studiecentrum OTO, Pletterijkade 50, Postbus 16759, 2500 BT 's-Gravenhage, (070) 82 43 21.

Marjo Alkemade

Landelijk weekend van vrouwen in de bèta-wetenschappen, 22-23 november 1980.

Op 22 en 23 november 1980 werd in Bakkeveen een landelijk themaweekend voor vrouwen in de bèta-wetenschappen (wiskunde en natuurwetenschappen) gehouden, georganiseerd door de vrouwengroep biologie uit Groningen. Er kwamen ongeveer 60 vrouwen uit het hele land. Drie thema's kwamen aan de orde: de

mogelijkheid van vrouwenstudies in de natuurwetenschappen (er werd ook over methoden gepraat), deeltijdarbeid en arbeidstijdverkorting en, ten derde, de situatie van vrouwen bij wiskunde en natuurkunde. Zelf ben ik wiskundevrouw en ik was aanwezig bij het derde thema.

Het lijkt me belangrijk te laten zien dat nu ook wis- en natuurkundevrouwen bezig zijn haar onderdrukte positie als vrouw binnen haar eigen vakgebied aan te kaarten. Dat wij een eigen problematiek hebben, kun je al zien aan het feit dat wis- en natuurkunde de studierichtingen zijn waar verreweg de minste vrouwen studeren. Bovendien is het bij deze vakken nog moeilijker je een voorstelling te maken van vrouwenstudies dan bij biologie of scheikunde. Het is moeilijk je als vrouw te handhaven binnen de mannenwereld van de wis- en natuurkunde. Maar we constateerden dat we allemaal graag met ons vak bezig zijn. De vraag die wij opwierpen was dan ook: op welke manier moet de nu overheersende werkwijze, wetenschapsopvatting en de sfeer om de wis- en natuurkunde heen, veranderd worden om ook vrouwen de reële mogelijkheid te geven zo'n vak te gaan studeren en zich er prettig te voelen. Het moet net zo vanzelfsprekend worden voor vrouwen als voor mannen om een exakte studie te kiezen of er mee bezig te zijn. Om veranderingen mogelijk te maken, is het belangrijk eerst duidelijk te krijgen hoe nu precies de positie van vrouwen binnen de wis- en natuurkunde is.

We besloten aan de hand van vier vragen onze ervaringen binnen de exakte wereld uit te wisselen. Uit dit gesprek kwamen enkele konkrete punten naar voren, waarover we de volgende dag discussieerden. Aan de hand van deze vragen wil ik hier een kort beeld geven van onze discussie.

1. *Wat is de sfeer onder de studenten of in de werkkring?*

De kernwoorden die steeds naar voren

kwamen waren: afstandelijk, oppervlakkig, kontaktarm, kompetitiesfeer. De vraag is nu: wat kunnen we daaraan doen?

2. Wat is de reactie van anderen als ze horen wat je studeert of gestudeerd hebt en hoe reageer jij daar dan weer op?

Enkele reacties die je vaak hoort zijn: 'wat goed dat je dat kan!', 'er zijn daar toch heel weinig vrouwen?', 'is dat niet moeilijk?', 'is het daar niet saai?'. En meestal gaat men er dan verder niet meer op in. Dikwijls verontschuldigt je je dan snel: 'ik doe er allerlei dingen bij!'. Regelmatig komt het voor dat de ander geen belangstelling meer voor je heeft als je zegt dat je je vak leuk vindt. Het wordt daardoor steeds moeilijker enthousiast te vertellen over je vak. Een paar van ons hadden die ervaring ook met sommige vrouwen uit de vrouwenbeweging: in sommige delen van de vrouwenbeweging kijkt men negatief aan tegen zo'n exakt vak. Simpel gezegd komt het daarbij hierop neer: exakt denken = mannelijk denken = niet goed. Ook het feit dat je in hun ogen niets voor andere vrouwen doet, maar alleen maar voor jezelf bezig bent, speelt hier een rol. Zo'n ervaring is niet leuk, juist omdat je als bèta-vrouw vanuit de vrouwenbeweging kritiek bent gaan denken over je eigen werken studeersituatie. Bovendien heb je de steun van andere vrouwen hard nodig omdat er in je eigen vakgebied niet veel vrouwen te vinden zijn. Toch heeft iemand ook gemerkt dat anderen (ook vrouwen) wel geïnteresseerd kunnen zijn in je vak, hoewel je daarvoor eerst een muur moet doorbreken. In ieder geval proberen de meesten van ons nu enthousiast met betrekking tot hun eigen vak te reageren.

3. Hoe word je gestimuleerd of juist gedemotiveerd in je vak en door wie?

De algemene lijn in alle antwoorden was dat er zelden iemand in je omgeving is die je echt stimuleert in je vak. Incidenteel een docent, medewerker, ouder of vriend(in). Meestal

gaat men er impliciet vanuit dat je als vrouw zo'n vak toch niet nodig hebt. Ben je er dan eenmaal mee bezig, dan ga je na je studie toch zeker het onderwijs in? Dat een vrouw geïnteresseerd is in onderzoek (of dat überhaupt kan), daar komt men eenvoudig niet op. Met andere woorden: als men je stimuleert, dan in de richting van het onderwijs. Hierbij moet ik wel opmerken dat wij niet willen zeggen dat het onderwijs minderwaardig is, maar binnen de huidige status van de wis- en natuurkunde heeft het onderwijs een ondergeschikte rol en daar sturen ze de vrouwen heen.

Kortom: we worden meer gedemotiveerd dan gemotiveerd door anderen. Het bleek dat we onze motivatie *alleen* putten uit onszelf. Je moet een groot doorzettingsvermogen hebben om het op deze wijze vol te houden. En uiteraard vinden we motivatie vanuit de verschillende bètavrouwengroepen die nu bestaan.

4. Hoe reageren medestudenten en medewerkers op vrouwelijke kollega's en andersom?

Veel mannen weten niet zo goed hoe ze op vrouwelijke kollega's moeten reageren (er zijn zo weinig vrouwen). Je valt als vrouw echt op. Sommige medewerkers doen overdreven hoffelijk, anderen negeren je: 'jij doet zeker MO?'. Meisjes worden soms meer gekritiseerd of geprezen. Met vrouwen wordt meestal niet over het vak gepraat.

Vrouwen halen haar eigen prestaties ook dikwijls naar beneden: 'ik had een 8, was wel geluk hoor'. Ze laten zich snel overvleugelen door mannen. Vrouwen zijn vaak minder zelfverzekerd en soms juist veel zekerder van zichzelf: als je er als vrouw echt bij wilt horen dan moet je jezelf bewijzen, veel meer dan een man. Toch viel het op dat niemand expliciet uitsprak dat vrouwen anders worden behandeld dan mannen. Wanneer we dit feit helemaal duidelijk krijgen, betekent dat een belangrijke stap vooruit. Dan kunnen we dingen expliciet gaan aankaarten.

Gegevens over de auteurs

Nelleke Bakker (geb. 1954) studeert nieuwe en theoretische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waar ze werkt als kandidaatsassistente.

Liesbeth Bervoets (geb. 1948) studeert sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Petra Blom (geb. 1957) studeert politikologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Grietje Dresen (geb. 1953) studeert theologie, afstudeerrichting sociale moraal ('theologie van het maatschappelijk handelen') aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Toby Frielink (geb. 1951) studeert sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Marijke Geurten (geb. 1948), afgestudeerd in de kultuurpsychologie, werkt als deeltijd wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep sociale pedagogiek van de Rijks Universiteit Leiden.

Anne-Marie Korte (geb. 1957) studeert theologie en filosofie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Gertruud Kruse (geb. 1957) studeert politikologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Angela Leijdekkers (geb. 1955) studeert sociale geografie aan de Rijks Universiteit Utrecht, zit in de redactie van *Vrouwenstudies Utrecht*, tekent en illustreert graag.

Heidi de Mare (geb. 1956) studeert kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Jannie Poelstra (geb. 1952) studeert sociaal-ekonomische geschiedenis aan de Rijks Universiteit Groningen en is docente geschiedenis aan de Rijks Pedagogische Academie te Groningen.

Agnes Sommer (geb. 1954) studeert sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en is kandidaatsassistente bij de vakgroep verzorgings sociologie aldaar.

Marjan Schwegman (geb. 1951), afgestudeerd in nieuwe en theoretische geschiedenis, werkt als wetenschappelijk medewerkster aan de subfakulteit geschiedenis van de Rijks Universiteit Leiden.